אוֹצַר הַחַיִּים

כִּי חיים הם למצאיהם
(משלי ד׳. כ״ב.)

ירחון לתורת ישראל ולדברי ימי חייו.

מחירו לשנה שני דולרים	ערוך בידי הרב חיים יהודה עהרענרייך	האדרסה להמערכת Humenné Cechoslowakia.

שנה שביעית	הומעננע שבט־אדר	מחברת ה־ו

OZAR HACHAIM

Abhandlungen über Wissenschaft
und Geschichte des Judentums.
Redacteur:
Rabbiner CH. L. EHRENREICH.

1931

VII. Jahrg.	Humenné, Sebat-Adar 5691.	5—6 Heft

התוכן:

Buchdruckerei Leopold Glanc, Turna nad Bodvou, Slovensko.

הרב ח. י. עדרענרייך.

לשאלת התוצאה החדשה של התלמוד-בבלי.

(תשובה ליחיד ולרבים:)

ב. *)

נוסח התלמוד על פי הנוסח של התלמוד בבלי דפוס וויניציא, על ידי דניאל בומבירגי בשנות רפ—רפג. אחרי שהתוצאה הזאת היא ה ר א ש ו נ ה להדפסת תלמוד שלם, מתוך כתב יד; ועל כל פנים היא עוד נקיה מכל סוגי השבושים, והוספות ה ז מ ו ר ו ת ה ז ר ו ת, שנתערבו והוכנסו ב ת ו ך ה ת ל מ ו ד.

על הצרך הגדול לאסוף החלופי נוסחאות וגירסאות, הנמצאות בכתבי היד ובדפוסים שונים של ספרי התלמוד, וגם בספרי רבותינו הראשונים — את שנאספו כבר על ידי הרב ר. נ. רבינוביץ מחבר ה„דקדוקי סופרים" ועל ידי עוד מחברים שונים; ובפרט בזמננו על ידי התגלות כתבי יד מגנזי קדם, שהיו מונחים עד היום באיזה קרן זוית של בתי עקד הספרים ונעלמו מעיני הלומדים והחוקרים — ראה מאמרי „נוסחאות מדויקות", באוצר החיים תרפ"ו עמוד ס"ה, צ"ד, ק"ה.

„לאוקמי גירסא סעייתא מן שמיא הוא". (מגילה ו':) לקיים את הגירסא הישרה, לאשר את הנוסחא המדויקה, בספרי המשנה, תוספתא ושני התלמודים — דרוש ס ע י י ת א ד ש מ י א. וקבועת הנוסח בין שינוי הנוסחאות — „יהיה לנו לעינים לעמוד על עומק כונת הש"ס" (לשונו של הגאון התלמודי ר"יש נטהנזון בהסכמתו ל„דקדוקי סופרים" למסכת ברכות.) „ואשר יתורצו בזה כמה קושיות" (הגאון מהר"י עטלינגר בהסכמתו שם.)

„והלומד בדפוס יושטיניאן — כותב הרב ר"נ רבינוביץ בהקדמתו שם — אינו יודע שבדפוס בומבירגי הגירסא משונה, והלומד בדפוס קראקא אינו יודע שבדפוס יושטיניאן הנוסחא אחרת, וכן בכל דפוס, ובהרבה מקומות פלפלו האחרונים ומהם דברים שהניחו בצ"ע. והרואה בדפוסים הראשונים יראה כי לא קשה ולא מידי והדברים נוהים וישרים".

במאמרי שם הראיתי לדעת על התקונים (?). השבושים והטעיות על ידי הסופרים, המדפיסים והמגיהים מצד אחד — על הלוקי השבושים למיניהם, ואיך ובאיזה אופן נולדו על ברכיהם, פעם ברצון ופעם בשוגג — ועל משלחת מלאכי רעים הצינזורים מצד השני — על שלוחת ידם בספרותינו להשמיט או לשנות בכל אותם המקומות אשר לא מצאו חן בעיניהם, או אשר מצאו לפי דעתם איזה פגיעה בכביד דתם השלטת...

---

*) ראה אוצר החיים תרצ"א עמוד 29—31.

והבאתי שם דוגמאות ממשנה, תוספתא ושני התלמודים, איך טעות קל הלך שולל את הלומד — לעקם מדרך הישר, הפשט הפשוט. והרבה דיו נשפכו לתרין קושיא ע צ ו מ ה — אשר יסודה ב נ ו ס ח א מ ש ו ב ש ה...

צא וראה מה שנדחק הגמהר"שש לומר מדנפשיה על המאמר בברכות ג'. „מה לו לאב שהגלה את בניו ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם". ומלת „מה" אינו מובן, מה הוא? ואומר: כי היא כינוי כבוד כלפי מעלה, תחת לשון אוי שאומר גבי בנים. ולא ידע כי בדפוס וויניציא ר"פ, שונצינו ובכ"י מינכען הגירסא על נכון „אוי לו לאב". ורק מדפוס וויניציא יושטיניאן (שו) ואילך החליפו את מלת „אוי" במלת „מה", (ועל הגליון שם הדפיסו: נ"א אוי.) וכ"כ בתוספות הרא"ש שאין למחוק גירסא זו.

או בדוק בברכות ד': „דאתיא בתמניא אפין", ותמצא כי מלת „אפין" אין לה פירוש, והמהרש"א מגיה „אלפין". אמנם בכ"י מינכען הנוסחא הישרה „בתמניא אלף בית", מכוון לדלעיל מיניה „אילימא משום דאתיא באלף בי"ת".

וכן הברייתא בברכות ט"ז: „ת"ר אין קורין אבות אלא לשלשה ואין קורין אמהות אלא לארבעה", צ"ב, כי מצאנו כינוי אבות גם על אנשים אחרים, כמו מכילתא בא בפתיחתא: „וכן אתה מוצא האבות והנביאים... במשה... בדוד..." ובאדר"נ פ"י נ"ב: „שכן מצינו באבות הראשונים... באברהם... ביוסף... ביונה..." ובפירוש כתוב בקרא: „בשבעים נפש ירדו א ב ו ת י ך מצרימה". (דברים י', כ"ב)? אולם הנוסחא במסכת שמחות פ"א הי"ד: „אין קורין ל א ב ו ת א ב י נ ו אלא לשלשה אבות, ולא ל א מ ה ו ת א מ נ ו אלא לארבע אמהות". היא הנוסחא הישרה, כי הכינוי „אבינו ואמנו" לא נמצא רק על אברהם יצחק ויעקב וארבע אמהות, כי המה היסוד הנאמן לעם ישראל ומקורם הראשון והם שתלו בלבבות בני אדם הכרות הבורא ואמונת אל אחד. (ראה מפתח התלמוד לרי"מ גוטמן ערך אבות) ומטעם זה לא הקשה הגמרא כאן אף להס"ד דלא ידע טעמא דחשיבי אמאי אין קורין אבות לאדם, נח ושם.

ושם, „תניא אידך עבדים ושפחות אין קורין אותם אבא... ושל ר"ג היו קורין אותם אבא... משום דחשיבי". בכ"י מינכען הסדר נכון: „תניא אידך עבדים... ת"ר אין קורין..." והוא הנכון דאידי דעסיק בעבדים מייתי דאין קורין אותן אבא וכו' ושל ר"ג היו קורין משום דחשיבי, ואח"כ מייתי הא אין קורין אבות אלא שלשה, משום דהשיבי, כדרך הש"ס לשלב המאמרים בדרך אגב, אם יש קצת השתוות ביניהם (ראה בדקד"ס שם הערה צ'), וכך היו מסודרים במסכת שמחות פ"א הי"ג וי"ד.

ובברייתא גופא: „תניא אידך עבדים ושפחות אין קורין אותם אבא פלוני ואמא פלונית ושל ר"ג היו קורים אותם אבא פלוני ואמא פלונית. מעשה לסתור, משום דחשיבי". ראה בשמחות פ"א הי"ג: „אין קורין לעבדים ולשפחות אבא פלוני ואימא פלונית של בית רבן גמליאל היו קורין לאבא טבי ולאימא טביתא". ותיקן בדקדוקי סופרים שם בהערה ר' שצ"ל: „לטבי אבא טבי ולטביתא אימא טביתא". ובירושלמי נדה פ"א ה"ד: „תני העבדים והשפחות אין קורין אותן אבא פלוני ואימא פלונית של בית רבן גמליאל היו קורין לעבדיהן ולשפחותיהן אבא טבי ואמה טביתה". נוסחא זו משובשת, האם ל כ ל עבדיהן ו ל כ ל שפחותיהן של בית ר"ג היו קוריי

אבא טבי ואמה טביתה? והנה בב"נ הגירסא: „[ת"ר] עבדים ושפחות אין קורין כו' ושל [בית ר"ג היו קורין לעבדיהם ולשפחותיהם אבא פלוני ואמא פלונית משום דחשיבי]". ונתערבו בירושלמי ב' נוסחאות הנ"ל, של שמחות ושל ב"נ. ויש למחוק בירושלמי המלות „לעבדיהן ולשפחותיהן", או לג־וס „אבא פלוני ואמא פלונית" תחת „אבא טבי ואמה טביתה".

וכמה קשה לשמוע הגירסא „ובאין על הנדות", בברכות כ"ב. ובדפוס ויניציאה על נכון „ובועלי נדות". ונשתנה בדפוס בסיליאה מן הצנזור ואחריו נמשכו יתר המדפיסים שלא הבינו ששזה מן הצנזור. וראה ברכות נ"ו: ובדקד"ס.

וראה בברכות כ"ד. „בעי מיניה רב יוסף בריה דרב נחוניא מרב יהודה שנים שישנים במטה אחת מהו שזה יחזור פניו ויקרא וכו' אמר ליה הכי אמר שמואל ואפי' אשתו עמו. מתקיף לה רב יוסף כו' אדרבה אשתו כגופו כו' מיתיבי שנים שישנים כו' ותניא אחריתי הישן במטה ובניו ובני ביתו בצדו הרי זה לא יקרא וכו' ואם היו בניו ובני ביתו קטנים מותר. בשלמא לרב יוסף לא קשיא הא באשתו הא באחר אלא לשמואל קשיא. אמר לך שמואל לרב יוסף מי ניחא והתניא היה ישן במטה ובניו ובני ביתו במטה לא יקרא וכו'". הסוגיא שלפנינו כמו שהיא המוגה מאד, ונתלבטו בה המפרשים. הלא משנה ערוכה היא ביומא פרק א' משנה א' „ביתו זו אשתו", והשוה ברכות כ"ז: „ואימליך באינשי ביתי". ותרגום אונקלוס שמות א' א' „איש וביתו, ואנש ביתיה". ואף אם נאמר כאן כפירוש רש"י בד"ה בשלמא כו' „והא דקתני בני ביתו אינו אשתו", עדיין לא העלנו ארוכה לקושית הגמרא לרב יוסף מ„והתניא היה ישן במטה ובניו ובני ביתו וכו'", מאי קושיא הא הוא מוקמי לה באחר? ומי לא יתמה על רש"י ז"ל שפירש בד"ה וכו' ובני ביתו, „ואשתו בכלל ביתו" — הלא בד"ה הקדום פירש לרב יוסף דבני ביתו אינו אשתו?

ולא נח דעתי גם בדברי התוספות בד"ה והתניא וכו' שהקשו על פירש"י שפירש אשתו בכלל ביתו, „ולא נהירא דלא אשכחן אשתו דמקריא בני ביתו. ועוד לפירושו ה"ל למימר והא קתני כאן כיון דאברייתא דלעיל קאי אבל מדקאמר והתניא משמע דברייתא אחרת היא". אכתי מאי הוה ניחא אי הוה קתני „והא קתני כאן", הא אדרבא מברייתא לעיל לית קושי' לרב דאמר דבני ביתו אינו אשתו ומוקי לי' באחר? ופלא שלא הרגישו כי רש"י פי' בד"ה הקדום לרב יוסף דבני ביתו אינו אשתו? וכבר תמהנו מכמה מקומות דמשמע דביתו זו אשתו?

ואף לגירסת התוספות בד"ה והתניא וכו' „היה ישן במטה ואשתו ישנה בצדו וכו'", אכתי הקושיא במקומה עומדת, האיך ניחא ליה לרב יוסף לאוקמי הברייתא הראשונה באחר, דהא דקתני „בני ביתו" אינו אשתו, הא בכמה מקומות משמע דביתו זו אשתו?

והיה נראה לי בכונת הסוגיא בהגירסא שלפנינו, דודאי ידעו בבי מדרשא כי ביתו זו אשתו, ועכ"ז אמרו „בשלמא לרב יוסף לא קשיא (מהברייתא שנים שישנים וכו'), הא באשתו הא באחר". דבברייתא זו עכ"ח אין ב„בני ביתו" אשתו בכלל, דהא סיים שם „ואם היו בניו ובני ביתו קטנים מותר" ואיך שייך לחלק באשה בין קטנה לגדולה? אלא ודאי דבברייתא זו אין ב„בני ביתו" אשתו בכלל. אמנם מאידך ברייתא „היה ישן וכו'", פריך שפיר לרב יוסף, כיון דבברייתא זו אינו סיים „ואם היו בניו ובני ביתו קטנים", ושפיר נכלל ב„בני ביתו" דברייתא זו גם אשתו, על פי הכלל הידוע

דאשתו בכלל ביתו, וכנים דברי רש"י דבברייתא הראשונה פירש „בני ביתו אינו אשתו", ובברייתא שניה פי' „ואשתו בכלל ביתו".

אמנם ראיתי בהגהות הב"ח באות ב': „היה ישן במטה ובני ביתו כצ"ל ותיבת ובניו נמחק". ולא אדע מדוע מוחק בברייתא זו תיבת „ובניו" ולא בברייתא הקודמת? והנה באמת גם מדברי רש"י בד"ה היה ישן ומי' משמע דלא גרס כאן תיבת „ובניו", אמנם אפשר שגם בברייתא הראשונה לא גרס ליה. והרב ר' א. הערצעל בעל „שפתי חכמים" כאן ירד לכונת הב"ח, משום דכאן לא תני „בניו" אלא „בני ביתו", לכן פי' רש"י ואשתו בכלל ביתו, משא"כ לעיל דתני „בניו ובני ביתו", לכן מסתבר בני ביתו היינו בנותיו, ולא אשתו. ודבריו אינם מבוארים.

ואמינא כי באמת הלשון „ובניו ובני ביתו" אינו מדויק, כי למה לי' לאפוקי „ובניו" מכלל „בני ביתו"? ומצאתי בירושלמי קידושין פ"ד ה"א: „תני ישנים שהיו ישנים במטה אחת זה מתכסה בכסות עצמו וקורא וזה מתכסה בכסות עצמו וקורא אם היו בנו ובתו קטנים מותר". וברור כי גם בתלמודנו כאן היה הגירסא „ובניו ובנותיו" תחת „ובניו ובני ביתו" — ומתוך טעות נעשה מ„בנותיו" „בני ביתו". ושפיר מוקי לרב יוסף באחה, כי ב„בניו ובנותיו" לא הוי אשתו בכלל. ועל זה הקשו „לרב יוסף מי ניחא והתניא היה ישן (ובניו) ובני ביתו וכו' [וכגירסת הב"ח דתיבת „ובניו" נמחק, וטעמו מובן, אחרי כי ב„בני ביתו" גם „בניו" בכלל.] וב„בני ביתו" הא גם אשתו בכלל. ובזה הכל עולה יפה.

ואלו היה לפני המהרש"א הנוסחא הישרה בברכות ל"ז: לא היה הניח קושיתו ב„ויש ליישב" אהא דאיתא התם: „אמר רב יוסף מנא אמינא לה דתניא וכו' נטלן לאכלן מברך המוציא וכו' אי הכי אימא סיפא והוא שאכלן וכו' ואי בשערסן האי שאכלן שאכלו מיבעי ליה וכו'" והקשה: ק"ק דמרישא גופא דקתני נמי האי לישנא דרבים לקט מכולן כזית ואכלן תקשי ליה הכי ואי בשערסן שאכלו מבעי ליה ויש ליישב ודו"ק עכ"ל. ונמוקי הגרי"ב העלה פלפול בחידושו ליישבו. והנה המעיין במסכת מנחות ע"ה: יראה כי הגירסא שם: „לקט מכולן כזית ואכלו", וכן בכ"י פ' הגירסא „כזית ואכל", וממילא לא היה יכול להקשות מידי מרישא.

וביחוד צריך כוון הנוסחאות בשמות התנאים והאמוראים — הן לענין סדר הדורות והן לענין הלכה־למעשה, לידע מי הקדום ומי המאוחר, לקבוע הלכתא כבתראי. ובפרט שלא להקשות גברא אגברא...

ראה בברכות י"ט. „תודוס איש רומי... שלח ליה שמעון בן שטח אלמלא תודוס אתה גזרתי"... וכבר העיר על זה הרב ר"נ רבינוביץ: תמה אני אם היו בימי שמעון בן שטח דהוה אחי אשתו של ינאי המלך קהלה של ישראל ברומי ואדם מסויים בראשם? ובאמת בדפוס ווינציאה הגירסא „שלחו לו". וכן היא בפסחים נ"ג. וביצה כ"ג. והמהרש"ל הגיהו על פי ע"י הראשון בפסחים שם. ואפשר שנגרר אחר המאמר הקדום לו: „שלח לו שמעון בן שטח להוני המעגל" — אמנם מה ענין זה לזה?

וראה במבוא לספר הנוטריקון לר' מאיר היילפרין שכתב, דבכמה דוכתי בש"ס מצינו שנהלף בין רבי לרב, וזה מטעות המעתיקים שהיה בר"ת ר', ופתרו כפי שעלה בדמיונם, לדוגמא שבת ל"ט א"ר יוחנן א"ר ינאי אמר רב, וצ"ל רבי כמוגה על

הגליון שם. כי ר׳ ינאי שהיה רבו של רב לפי דברי הרמב״ם בהקדמתו לספר הי״ד לא אמר בשם רב.

מן המעט הנאמר כאן ידע כל תלמיד חכם לערוך ערך העבודה של אספת הנוסחאות השונות בתלמוד — לבד מתוכן את הניסחא המדויקה, שהתלמוד כולו יראה לפנינו בכל הודו וגאונו...

דוד גאלאמב
ברלין.

דוגמאות מספרי הערוך הגדול (כתב יד).

1) שיז—שום—שוש—שית.

הנה, על מה שאמרה המשנה, בפ״ה דישבת, הרחלים יוצאות ש ח ו ז ו ת, אמר הירושלמי בהל״ב, אית תניא תני ש ו ז ו ת, מעתדן. כמה דתימר (משלי ז׳, יו״ד) שית זונה ונצורת לב, הערוך ורוב המלונים דלנו לגמרי על שוזות הלז, ולוי והעה״ש הזכירוה, והרצו עליה משפט שהיא אך אסמכתא אגדית.

ולא שמו לבבם, כי גם הבבלי מסתייע מן השית זונה הלז, אפס לא בעד מ ע ת ד ן, כ״א בגלל, כי שחוזת לישנא ד ג ל ו י י היא, אשר במאד יפלא, מה ענין שית זונה לשחוזת? ורש״י כתב, כי שית זונה נוטריקון שחוזות, אבל איהו החית של שחוזות שהיא העיקר בהתיבה? אנה פנה? אנה הלך? תדע, כי הלא השית זונה הלז, היה לפני הירושלמי, ואעפ״כ לא הסתייע ממנו בעד שחוזות, ובחר להסתייע מלישון המשנה, משחיזין את הסכין?

אכן כבר גליתי בהתורה והתלמוד, כי הרבה דברים בהבבלי שהם ירושלמיים. אפס כי נשתנו בפיות הנהותאי, שהביאום מא״י לבבל, ונתערבו בהם דברים זרים. ככה, לישנא דגלוי הוא, כמ״ש, שית זונה. דהבבלי, בעד שחוזות, דהירושלמי היא, בעד ש ו ז ו ת, כי היה לה, ש י ת כמו ש י ז, כי הזין שמתחלף בסמך ושין, מתחלף גם בתיו הרפי, כמו השין חברם, שמתחלף בישניהם.

וז״ש הירושלמי, שוזית מעתדן, לא אך מן עתדה שבהכנה והזמנה להתרבע, כ״א דבר גדול דבר לנו הירושלמי, גלה סוד מ״ש: ועתידתיהם שושתי (ישעיה יו״ד, י״ג) שעתידתיהם הלז קרי וכתיב, כי כתוב ביוד, ונקרא בויו ועתודתיהם, ככה שושתי כמ״ש הרד״ק, שני השינין אך סמכין, והוא נופא ע״ד המרובע שלא כמשפט.

והיה לאות, על שנוי הוראתו, וכמ״שש הרד״ק ועד״ז לשרשי רבי יונה, כי עתידתיהם, צפונותיהם טמונותיהם. כל מה שטמירא אצלם, באוצרותיהם, הספונים שם.

ומעתה אמור, כי ועתידתיהם שושתי, ע״ד נחפשו עשיו נבעו מצפוניו, (עובדיה א׳, ו׳.) שממנו בריש ב״ק, כי מבעה לישנא ד ג ל ו י י היא, גליא דאתכסיא, הטמור ונעלם, גליתי, הפשתיו, פערתיו, עשיתיו פרוע לשמצה, ע ר י ה, שזה, ערטילאי,

ו ש ו ש ת י כמו ש ו ז ת י, ממש כמה, שית, זונה הלה, שוזה, חשופה, חצופה, פרועה ופעורה.

ומכאן כי גם ששוי כמ"ש, עם בוזו ושסוי, (ישעיה מ"ב, כ"ב) שהתיב"ע, אניס, הוא אינו אלא שיזי, פרוע לשמצה, ולכן הוא בודד במקרא. כמ"ש עליו המסורה, לית, וכמ"ש בהתורה והתלמוד, כי כל הליתין והבודדים בהוראה מיוחדת, כי זה האות, שלא השתמשו בהם בהמון, ואך במושגים ידועים ומיוחדים.

ושית זונה, שוזית, באשת זנונים של הושע, כמ"ש: ותסר זנוניה מפניה, ונאפופיה מבין שדיה, פן אפשיטנה ערמה והצגתיה כיום הולדה, מדה כנגד מדה, היא, שית זונה, שוזית, ואנכי עתודותיה אשסה, כל מצפונותיה אגלה, חשף אחשפנה.

ומעתדן הלז דהירושלמי מן עדה, שבהסרה, כמ"ש, ולא עדה עליו שחל (איוב כ"ח, ח') כלומר, לא נגלה ולא סר עליו ככה, מהעדה מלכין (דניאל ב', כ"א) מסיר מלכים גולה וסורה, ככה, הרחלים יוצאות שוזות, גלויות וסורות. ומגולות כי הרחלות יוצאות כבונות עטופות במכבנתיא, והרחלים שוזות, הסר המעטפה, ערום תהלכנה בלי לבוש, וגם מעתדן, עדויות (אויסנעצאגען ענטקליידעט) ערום ועריה.

ואולי גם דעת הבבלי כי שחוזות ג"כ מן שית זונה, עד"ז, כי שית כמה, שוז, ודרכו של החית להתעלם, כמ"ש הערוך בערך מסחותא ומסותא, וגם שית, שוז — שהוז, ושית זונה, זונה שחוזית.

וע"ד עקרו של שחוזות, הנה הערוך מל"י אקוני, העה"ש עפ"י סמכוס, למושה, ועפ"י הזקנים שנונה, ואנכי עפ"י דרכי, מרטה, כמ"ש, ההדה וגם מרטה, (יחזקאל כ"א, יו"ד) כלומר, הושחזה כי מרטה מפיק, מן הלמפרע שלה, טמירא, תרגומו של עתודתיהם הנ"ל, זו צנועה, טמירא וטמונה במכסה עתיק במכבנתא, וזו מרטה שהיזה, חדודה, להבית פרועה חשופה והצופה. *)

---

*) במקום אחר גליתי כי הרבה מלות במקרא ע"ד החידה לחדד בהן התלמידים, ואחת מהן „שית" הלזו, שבשית זונה. הלאה רבים, ככה, ושית לערפל (ירמיה י"ג, ט"ז) ג"כ בקרי וכתיב והיא חידה. ראה מ"ש בספרי חקרי קדמוניות, עמוד קמ"ה בהערה.

והנה תיב"ע, שית זונה אסכמא דזניתא, המוסף, כתב, כי הוא, בל"י, תמונה וצורה, וא"כ הוא עד"ם שרשי רבי יונה, כי שית זונה, תכונת זונה, והוא תנא דמסייע לדידי, עפ"י הערוך, כי שחוזות — אקוני, ומסוד אקונין תמונות סמל.

אכן לא נכחדה כי היא מן סכמא תרגום פקדת, ושית זונה אסכמא שהכל אצלה מופקד פקדון ע"ד כ ל ו ר ת לב שאחריו, כי כל פקדון נצור ונטיר.

או שהוא מן פקיד שבשלטון, וזונה אסכמא ע"ד, זונה שלטת (יחזקאל ט"ז, ל"ז) זונה מפקדת.

או כי אסכמא הלז פשוט מן סכם, שבחשבון וספירה והסכמה התאמה, ושית זונה אסכמא, כי כל מה שעליה, בגדים קשוטים ותכשיטיה, מתאמים (שטיממען פאססען) תאמים יחדו יתכנו, כולם בהסכם אחד מסכימים הדדי, ועד"ם ביהודית, אויסגעטאקטע והלועז, טיפ־טאפ.

ואקוני שוזות, כי ככה תרגום, סמל, כמ״ש סמל קנאה המקנה (ישם ה׳, ג׳), רבים נזרו סמל מן שמלה, ולעזוהו (אומהיללען) הגלים את הרוח בגלימא. עטף על הרוח, והסלא״ים העתיקו סמל (אבראז), ואולו בתר איפכא, כי אין סמל, אלא, בלי שמלה, ערום ועריה, שוזה, וככה אקונין, שוזות ערומות לגמרי מכף רגלן, ועד קדקדן השופות, פעורות ופרועות.

וכבר ידע מהרדפת, שהזות־שוזות ואקוני. רבי יהודה הלוי בשירו. נאם אסף, בדיוון סימן כ״ה, כמש״ש, אל תבקש להגיע בקניך שהזיו, משל, אקינין שהזות, ומבקריו לא הרגישו זאת, והדברים עתיקים.

2) ס נ ו ק ר ת.

בב״ק כ״ה: לבעיטה חמש, ל ס נ ו ק ר ת, שלש עישרה. להבלשנים בזה בדותות, ויותר מכולם נואל יסטרוב, שהשיאו לסקר סיקרא, צבע המדמדמת. ופירש״י כי סנוקרת אוכף הפליא לבות. עיין עהה״ש, שעשאו עורבא פרה. ולדידי רוח הכמה בו, שהוא מסוד נ י ק ר א התלמודי בעד מוכין, וכתיתין, ראה ערך נקר ב׳ שבהן הי׳ ממלאין את האוכף בתוכו ראה ריש פכ״ג דכלים. והן גם עביטא דגמלא *). אך הכר, שגם הוא היה מתמלא בהנקורא הללו בבלויי סחבות נקורות ונקובות מן העש, והסס סמרטוטין וכתיתין.

וצירוף הסמך? מפני כי עפ״י הר״ה ברפ״ג דעירובין הזנות (מ״א כ״ב ל״ה) המרכב שבהאוכף וסנקורת עפ״י הרדפת הזין והסמך ע״ד, עלז עלס, סן־זן, כוללת גם יתר הלקו האוכף, הזנות שלה, נוסף עוד על הכר העביטא, הממולאין, נקירא.

וכבר שיער הרשי״פ באוצרו, כי עבט, כמו, עבת, שבקפול קשור ושלוב. אפס כי לא ידע לכוונו, והעתיקו (פֿערוויקלען) ולדידי הנהו מן עבית דמשנת פרק כ״א דכלים (מ״ב) כמש״ש. בעול ובעבות, שהיא להר״ש והערוך כעין כלילא מדברים רבים רביד תחת העול, ממש, הכר העביטא הממילא נקרא, רכה תחת האיכפא דגמלא, ואך להבדיל ביניהם קראו להכר שתחת העול, עבת, ולכר האוכף, עבט, אבל שניהם סנקורת ע״ש המילייתא שבהם, הניקורא **).

---

*) כדאי להעיר, כי עבט בל״ע חפר, כמו כרה, וא״כ הלא מתרדפים עבט וכרה, גם בענינים אחרים.

**) בתורה והתלמוד שבת ע״א גליתי כי החסכון והליקנות היו בבבל והמעט גם בא״י אצל ההמון נוראות עד כי לא שפכו גם את מי רגלים והשופכין והיו משתמשין בהם לגיבול הטיט, ככה, לא השליכו הבלויי סחבות והסמרטוטין והיו עושים מהם כתיתין ומוכין בעד הכרים והכסתות ע״ד הנוצות שלנו, אודרא מבי מדיא נפיק בברכות כ״ו שלהערוך הנוצה, הוא לא הרבה כ״א קצות הנוצה אשר גם אותם לא השליכו ועשו גם מהם מוכין.

והנה בקדושין פ״ב סוף ע״א בכל שעסקו עם הנשים סורו רע כגון הסריקים ו ה נ ק ו ר ו ת, פירש״י מנקרי רחים של יד שהנשים טוחנות בהם וככה להערוך בערך סרה ב׳ והוא דוחק עצום, כי רחים מאן דכר שמיה? גם מדוע הנקרות ע״ד ל״נ, ולא הנקורין בל״ז ע״ד הסריקין? אבל שמעוני, כי ה נ ק ו ר ו ת הנשים שהיו עוסקות לעשות מהסחבות והסמרטוטין נ י ק ר א כתותין לנפצן בחוטין, ע״ד שהיו ברוסיא „פעדערענפליקקערקעס״ ככה היו „הנקורות״ עושות „ניקרא״ והגברים בעלי הסמרטוטין הלכו אליהן לבתיהן התעסקו עמהן תמיד וע״ד הנשים שאחורי הקורים עיין ערך קירוס.

ובשיטה מקובצת עוד פירושים לסנקורת, והאחד, ברזל הגרזן, בלתי ספק שהוא העושף נקרת הקרדום בעד בית ידו אלא שיש בו גם מן סקריקון כי בקרדומות ובסנוקרות באו.

והקשה, שבכל הפירושים, דהרמב"ם בפ"ג מהו"מ הל"ט, כי סנוקרת, אגרוף קמוט ומאוגד (כדאי להעיר, כי יש א נ ד בכתיתך, נוקרא, עיין ערך אגד א' וערך כתית ב') אולי להרמב"ם, סנוקרת, מחברת ש ר נ ו ק א בחולין ס"ג, שתרגמו אביי, ב ר ה ד י א, והן כבר היה למשל, אמרי אינשי בסנהדרין ז' ע"א, אדייה לגזיזה וקם. כלומר, כי קמטי אגד אגריפו למילי, עשה סנוקרת לקבלי.

אכן כל זאת בעד רש"י והרמב"ם. אולם כשאני לעצמי, הנה התיב"ע נקרתם (ישעיה נ"א, א') אתפסילתין, מכאן, כי פ ס ל, התלמידי חברם של מרא וקרדום בב"מ, בעבריה, סנוקרת, כי הוא בעד ניקור, החומרים מקדה; (באהרער) ועל כן גם בב"ק שם אחרי, סנוקרת מרא ומרא, כי חברים הם, כמו בב"מ פ"ב: מרא פסל וקרדום, עיין ערכם.

3) ט פ י.

באוצר הגאונים שבת ק"ט: בהתשובות, הביא מן תג"א, עדש"ש ה ט פ ו י י וביצי כנים. כי טפויין ס י ר ה א, בלתי ספק כי הוא ט"ס מהמעתיק הראשון תחת, ר י ה ש א, כי והטף אל דרום (יחזקאל כ"א, א') רחש, ולכן בהרחבה טפויין ריחשא, רחשין, זחלין, עיין ערכם.

הרב אליהו דב ברקובסקי (תל־אביב).

תקון בפירוש הרמב"ן.

הראה לי הרב מרן ש. אהרונזון, תמיה בפירוש הרמב"ן על התורה שמות י"ג—י"א: והיה כי יביאך וכו' ופירוש הרמב"ן, „בעבור כי מצות פטר חמור איננה נוהגת אלא בארץ". וזה תמוה, הלא גמרא ערוכה בקדושין דף ל"ז „והרי תפילין ופטר חמור דכתוב בהן ביאה ונוהגין בין בארץ בין בחו"ל". וברמב"ן בחדושיו על הש"ס מביא שם ראיה מירושלמי שפטר חמור נוהג בחו"ל. ובקשני לעיין בדבר, חפשתי ומצאתי בעזהי"ת, בבעל הטורים פירוש הארוך על התורה והיא מביא דברי הרמב"ן, ושם כתוב: והיה כי יביאך ד', שמצות פ ט ר ר ח ם אינה נוהגת אלא משנכנסו לארץ, וכ' הרמב"ן על דרך הפשט קדש לי כל בכור וכו' ובמסכת זבחים פרק בתרא איכא פלוגתא אם קדשו בכורות שנולדו במדבר ע"כ. (והרמב"ן סבר כריש לקיש בבכורות ד' ד') והמעתיק דברי הרמב"ן, בין „פטר רחם" ל„פטר חמור" נתחלף לו, והשמיט המלה „משנכנסו", ובמקום „לארץ" כ' „בארץ".

רבנו אברהם אבן עזרא ומלאכתו הספרותית בארץ אנגליה.

מאת יהודה ליב פליישער, טימישוארא (רומניה).

מוקדש לכבוד ההוקר החשוב מר בצלאל רו"ת בלונדון.

א.) הקדמה.

דברי ימי ראב"ע באנגליה, הוא הפרק האחרון של קורות היי האיש הגדול הזה אשר במיטב שנותיו לקח כלי הגולה בידו ולא הניחם עד עת זקנתו ושיבתו.

כבר בימי שהרותו עבר מספרד, ארץ מולדתו, לאפריקה וסבב שם במארוקו, באלגיר ובתונים שבצפון אפריקה 1) וישב לספרד, אך כאשר החלו שם הרדיפות הנוראות של האלמוההידין 2) אז היה מוכרח לעזוב את ארץ מולדתו האהובה לה לגמרי, ואף ישכלתה נפשו לישוב אליה 3), הן לא נתמלאה שאיפתו זאת לעולם, כי מזלו הוליכו בדרך אחרת לגמרי. — לערך שנת תת"ק (900) — בהיותו כבן מ"ם שנה — הגיע בנפש נבהלת מספרד לרומא, משם הלך לעיר העתיקה לוקא (Lucca) אשר אצל פיסה (Pisa) שבצפון איטאליה, ומשם לעיר מנטובה (Mantuva) ולעיר וירונה (Verona) שבולן בצפון איטליה הן. לערך שנת תתק"ח (908) עבר מאיטליה לעיר בדריש (Beziers) ולעיר נירבונה (Narbonne) שבפרובנסיה אשר בדרום צרפת ומשם לעיר דרום (Dreux) שבצפון צרפת. בעיר האחרונה הזאת מצא לו, כנראה,

---

1) עיין מאמרי „רבנו אברהם אבן עזרא באפריקה" [ב„מזרח ומערב" ירושלים תרפ"ט כרך ג' עמוד 81—91] „וסיני", יהוא ספר השנה לחכמת ישראל ברומניה, בוקורסט, כרך א' שנת תרפ"ח.

2) עיין מאמרי „מדוע יצא ראב"ע מארץ ספרד"? [ב„מזרח ומערב" תרפ"ט כרך ג' עמוד 325—335].

3) עיין בראש הקדמתו של ראב"ע לפרושו לקהלת שכתב: „באשר יתאוה האורח שנשבה לשוב אל ארץ מולדתו, להיות עם משפחתו, כן תכסוף הרוח המשכלת להאחז במעלות הגבוהות" וכו'.

מקום מנוחה, כי ישב שם שנים רבות ויצאה מתחת ידו עבודה ספרותית פוריה מאוד. 1) האחרונה בין יצירותיו הספרותיות האלו היה פרושו לתרי עשר, אשר גמר בר"ה טבת שנת תתקי"ז. (917) 2).

בשנה זאת כבר היה ראב"ע — לפי חשבוני, שנולד בשנת ד"א תת"ן (850) 3) — בן ס"ה (68) שנה והיה בודאי שובע נדודים והרפתקאות. ומי יגע לימיו אחר עמל וכעס כל כך הרבה ולא יבקש לישב בשלוה? אך כנראה עדיין לא נתמלאה סאת נדודיו, כי בשנת תתקי"ח (918) כבר אנו מוצאים אותו בעיר לונדון 4).

ב.) מדוע עזב ראב"ע את העיר דרום והלך ללונדון?

מה ראה ראב"ע לעזוב את Dreux, מקום ששם ישב לכל המעט ז"ן שנים 5) בשלוה וללכת ללונדון? 6) על זה אין לנו שום תשובה ברורה. אבל אנחנו יודעים כי ראב"ע יישב בעיר Dreux אצל איש נדיב ונכבד ושמו ר' משה בן מאיר, אשר תמך לראב"ע בימי חליו עד אשר נתרפא, ולכבודו החל ראב"ע לפרש את התורה בשטה שניה. 7) ואולי נפטר אז ר' משה זה, או ירד מנכסיו, או ראב"ע לא רצה עוד להיות עליו לטורח, ולכן עזב את העיר דרום. — והלך לו דוקא ל ל ו נ ד ו ן; כי בודאי שמע, ששם ימצא לו כר נרחב לפרנסתו, כי ימצא שם אנשים חשובים

---

1) המקורות לענינים אלו עיין במאמרי „באיזו שנה מת רבנו אברהם אבן עזרא?" [מזרח ומערב כרך ב' תרפ"ט עמוד 245—256.] ובמאמרי „ראב"ע בצרפת" (שם תר"ץ חוברת ה' ו' ז' וכו').

2) ז"ל בסוף פרושו לחבור זה: „פרשתיו אני המחבר אברהם בן מאיר אבן עזרא הספרדי שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושבע עשרה בראש חודש טבת בעיר רודום". — (צ"ל: ד ר ו ם והוא Dreux, עיין מאמרי „ראב"ע בצרפת".)

3) עיין מאמרי „באיזו שנה מת ראב"ע" הנ"ל עמוד 256 ולפניו.

4) שם חבר ראב"ע ספר „יסוד מורא" שלו ובסופו כתב: „אני אברהם הספרדי בן מאיר הנקרא אבן עזרא התחלתי לחבר זה הספר ולכתבו בעיר לונדרים באי אנגלטירא בירח תמוז ונשלם בירח אב סוף ד' שבועות שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושמונה עשרה לבריאה". (מובא ע"י גריץ הוצאה גרמנית .VI סימן 8 אות XI.)

5) עיין מאמרי „רבנו אאב"ע בצרפת" הנ"ל שנה ה' חוברת א' פרק י"ג.

6) כתב החכם Joseph Jacobs בספרו האנגלי: „The Ieuos of tugewig England", London 1893. עמוד 263, כי לדעתו העיר רודום היינו Roneu שבצפון צרפת ושם ישב ר' יוסף בכור שור, ושבנו של ריב"ם היה ר' יצחק, אשר היה ראש היהודים בלונדון, ושאולי הלך ראב"ע מעיר Roneu לבקר את ר' יצחק, בנו של ר' יוסף, אשר אולי בביתו של ריב"ם זה ישב ראב"ע כל כך שנים. אבל כבר הבאתי ראיות ברורות במאמרי „ראב"ע בצרפת" הנ"ל שכל דבריו של Jacobs בענין זה בנויים על בלימה.

7) עיין מאמרי „ראב"ע בצרפת" הנ"ל. השיר „יבורך אל" אשר בו מספר ראב"ע את כל הדברים האלו מובא בספר „רבנו אברהם אבן עזרא" (קובץ חכמת הראב"ע) של ר"ד כהנא, ווארשוי תרנ"ד ח"א עמוד 69.

עשירים ונדיבים, אשר יכלכלו את שיבתו, תמורת הפרושים והספרים אשר הוא יחבר על שמם.

ונראה לי כך, כי כלל גדול בידי, שראב"ע לא היה בין האנשים אשר נסעו בימי הבינים דרך ערים וארצות, כדרך בן עירו ובן זמנו רבי בנימין מטודילו 1) ושאר נוסעים, אשר תכלית נסיעתם היתה לבקר את ארץ ישראל או להכיר את אחיהם היהודים הנפזרים בארבע כנפות הארץ, כי אילו היתה תכליתו להכיר אנשים וארצות, כי אז לא היה מתעכב כל כך זמן בכל מקום ומקום. כי הנה באיטליה התגורר כשמונה שנים [משנת תת"ק עד תתק"ח] ובצרפת כעשר שנים [משנת תתק"ה עד תתקי"ז] ובאנגליה לערך ז"ין שנים, נמצא כי במשך כ"ד (24) שנים לא בקר רק שליש ארצות בלבד, בעוד כי רבי בנימין מתודילו בקר במשך 15 שנים את כל אירופה ואסיה, יחד עם ארץ ישראל! 2) ועוד כי אילו היה ראב"ע מתענין במנהגי הארצות ויושביהן כי אז היה נותן לענינים אלו מקום יותר חשוב בתוך חבוריו. ואדרבא, אנו רואים שראב"ע לא היה מתענין בעניני גיאוגרפיה והסטוריה, כאשר כבר רמז על זה החכם מ. פרידלנדר 3) וכן נראה מתוך כל חבוריו של ראב"ע, שיותר היה מתענין בשבילי דרקיע מאשר בשבילי דארעא. אבל נראה לי, כי מטרת נסיעותיו היתה רק לבקש ולמצוא לו פרנסתו. וכאשר גם מארץ ספרד לא הלך, רק בעת שאלין אותו ההכרח, כי גורש משם 4), כן לא עזב שום מקום ממקומות מגורותיו עד אשר לא היה נאלץ לעזבו מפני שנסתמו מעינות פרנסתו.

ובארץ אנגליה היה אז מעמד היהודים טוב מאוד, כי תחת שלטון המלך היינריך השני [1154—1189] ישבו שם היהודים בשלוה ולרוב גרו בערים הגדולות שבאנגליה ועשו בהן חיל, וביחוד בעיר לונדון; והיו בהם גם עשירים ונכבדים אשר בנו להם ארמונים כהיכלי המלך ושריו והיתה להם שם קהלה גדולה 5) ושוב אין לתמוה שראב"ע חשב שבמקום כזה יעלה בידו למצוא פרנסתו. ועוד כי חלק גדול של צרפת הצפונית, כמו המחוז Bretagne וכן המחוז נורמנדיה ששם העיר Dreux, היה אז תחת ממשלת אנגליה. ולכן היו צפון צרפת ואנגליה קשורים ואגודים יחד בקשר מסחרי ותרבותי, וכל זה הקיל על הראב"ע להעתיק מושבו שבצפון צרפת ל ל ו נ ד ו ן.

---

1) עיין בספרו הנ"ל של ר"ד כהנא חלק ב' כרך ב' עמוד 67, שראב"ע לא ב ת ו ל י ד ו נולד כי אם ב ת ו ד י ל ו.

2) עיין אוצר המסעות לר"י אייזנשטיין, נעוו־יורק תרפ"ז עמוד 15 שכתב במבוא שר"ב נסע בין 1165—1178.

3) עיין מאמרו האנגלי Ibn Ezra in England בתוך המאסף The Jewish Historical Society, London 1894—95 עמוד 47.

4) עיין מאמרי: „מדוע יצא ראב"ע מספרד?" [„מזרח ומערב" כרך ג' הנ"ל עמוד 325—335].

5) עיין קורות ישראל לגרץ (גרמנית) חלק VI, עמוד 240; בספר רבי אברהם אבן עזרא של ר"ד כהנא ווארשוי תרנ"ד כרך שני ח"ב עמוד 43; „שבט יהודה" הוצאת וינר, הנובר 1924 עמוד 42. וכהנא רשם לעיין בספר סדר החכמים לנייבויער עמוד ק"ז, ואיננו תחת ידי.

ג.) התגוררותו של ראב"ע בלונדון.

כאשר השב ראב"ע בן היה, בלונדון מצא לו איש חשוב ונדיב אשר תמך אותו לימי זקנותו וראב"ע למד עמו תורה ומקרא וגם חבר בשבילו ספר מיוחד המתעסק בעניני המצות. שמו הטוב של הנדיב היה לפי ראב"ע „יוסף בן יעקב". בן הזכירו ראב"ע בסוף השיר אשר חבר לכבודו בראש ספר „יסוד מורא" שלו 1) וזה ספר חשוב על דבר המצות, אשר כתב ראב"ע לבקשת הנדיב הזה. וזאת ידענו ג"כ מתוך דברי ראב"ע גופו בספר הזה באמרו: „והשם הנורא יודע תום לבבי, כי לא חברתי זה הספר להראות כי עמדתי על חכמות, שנגלו לי סודות להתפאר, גם להשיב על הקדמונים, כי ידוע ידעתי שהיו חכמים ויראי השם ממני, גם בדור הזה חכמים גדולים מאוד, רק חברתיו לנדיב שלמד לפני ספרים שחברתי לו, ומרוב אהבתי אותו הוגעתי נפשי לכתוב לו ספר במצות, כי ראיתיו כי הוא איש אמת ירא את השם". עכ"ל 2).

את הספר הזה חבר ראב"ע בלונדון בשנת התקי"ח (918), כי כן כתב בסוף הספר: „אני אברהם בן מאיר הנקרא אבן עזרא החילותי לחבר זה הספר ולכתבו בעיר ל ו נ ד ר י ש באי א נ ג ל ט י ר ה בירח תמוז ונשלם בירח אב סוף ד' שבועות, שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושמונה עשרה לבריאה". 3) ובבר העיר גריץ על

---

1) השיר הזה מובא בחסרונות ובלי תקונים גם בראש ספר יסוד מורא הוצאת שטערן דף וי"ו ע"ב ואני העתיקו כאן במלואו ובתקונים ע"פ כת"י כמו שמובא על ידי רוזין בספרו החשוב רייעע אונד געדיכטע דעס אבן עזרא ברעסלוי 1887 עמוד 77. וז"ל:

1. „אחד בלי ראשית הכל מלא הודו
2. אך הוא מרומם על פי איש להגידו
3. ידע לבב משכיל בראו במעבדו
4. כי כל מכחש בו הוא באמת עדו.
5. ולמען בראהו לשמו ולכבודו
6. הראה בהר סיני אשו ולפידו
7. אכן תמונה לא ראו ולפקידו
8. ציר נאמן נתן דתו ותלמודו
9. ואני נכה רוח בנתי בפקודו
10. ואמלאה כתוב סודו ומוסדו
11. בית לתורתו אבנה, ועמודו
12. יראת אלהינו שתי להעמידו
13. אודה בשלייתי לאל ולידידו
14. יוסף בנו יעקב על מתנת ידו".

2) הוצאה הנ"ל דף י"ז ע"ב, שער השני.

3) כך מובא בקורות ישראל של גרץ (גרמנית) חלק VI. סימן 8 אות XI. מתוך כ"י אופנהיים. אפס כי הזכיר גרץ כי בכת"י די־רוסי סי' 314 כתיב תתקי"ט במקום תתקי"ח. ועוד הוסיף החכם מ. וילנסקי נ"י (ב„דביר" ברלין תרפ"ד עמוד 279) כי בכת"י זה כתוב „שטנדירים" במקום „לונדרים" ועוד שגם בסגנון הלשון יש שנויים קטנים בין כת"י די רוסי הנ"ל ובין שאר כת"י לספר הזה. ואיך יתכן הדבר הזה ובפרט בנוגע לפרט השנה? וע"ז אמר וילנסקי כי הוית שראב"ע חבר ספריו לנדיבים שיפרנסו אותו עד שיגמור ספרו, אבל לא בכל עת ובכל שעה היה בידו לחבר ספר חדש, לכן לפעמים העתיק ראב"ע ספריו שהיו כבר מונחים לפניו, אך לנדיב לא גלה הסוד שאין החבור שנתן לו חבור ח ד ש, כי אם ה ע ת ק ה מחבור שהיה כבר תחת ידו. וכן היה הדבר גם בספר „יסוד מורא", כ באמת חברו ראב"ע בעיר לונדון בשנת תתקי"ח לאיזה נדיב ב ל ת י נ ו ד ע, ולכן בהוצאה הראשונה של הספר הזה (קושטא שנת ר"ן) וכן באיזה כ"י לא נמצא השורה 13—14 של

נכון שאם בירח תמוז של שנת תתקי"ח כבר היו לו נדיב חכם אשר בעבורו חבר ספרים אחרים ג"כ כמו שאמר „רק חבריתיו לנדיב שלמד לפני הספרים שחברתי לו" הרי מזה משמע, כי ראב"ע כבר התעכב שם זמן חשוב לפני זה. אבל עכ"פ בא ראב"ע ללונדון אחרי ר"ה טבת של תתקי"ז (917), כי ביום הזה היה עדיין בדרוס, ששם גמר אז פרושו לתרי עשר, כמו שאמרנו לעיל (סימן א').

ואיזה ספרים חבר בשבילו? אין ספק שר' יוסף למד לפניו פרושיו לתורה כי עדיין נמצא קטע אחד והוא פירוש לפ' ויחי, אשר בראשו כתוב בפרוש: „אני יוסף ב"ר יעקב ממודויל שמעתי מפי זה החכם פירוש זאת הפרשה בלונדריש וכתביה בלשוני" 1) ויש אומרים שגם הפרוש הא"ך לספר שמות, והוא הרגיל להיות נדפס בחומשים, נולד ע"י שר' יוסף בן יעקב זה העתיקו מפרוש המקורי של ראב"ע לשמות 2) וגם בפרוש ראב"ע לתהלים נמצאים הוספות שונות 3) ואולי גם את זה למד ראב"ע לר' יוסף והעתיקו לפניו. אבל ברור שראב"ע למד אותו פרושו לתרי עשר, כי בסוף פרושו לתרי עשר כתוב מפורש בזה הלשון: „ואני יוסף בר יעקב ממודויל העתקתי ממכתב יד המחבר גם הוספתי קצת פי' על לשונו כאשר הוא פירש לי בעת חבורו, רק בעבור שהוא ל ש ו ן פירושו [כלומר, מה שקבל ממנו בעל פה ולא בכתב] סימנתי הטורים הנוספים בשתי נקודות בראש הטור ובסופו, ובכל מקום שימצאו השתי נקודות

השיר שנראה הספר כי באמת לנדיב א ק ר בלתי נודע שמו, ולא לר' יוסף בן יעקב, אבל אחר שנה אחת (בשנת תתקי"ט) הגיע ראב"ע לעיר אחרת [לעיר שטנדירים? איה עיר בשם כזה? י. ל. פ.] והעתיק מחדש את הספר בשביל הנדיב ר' יוסף בן יעקב. אבל שנה כמובן את מספר השנה. — ע"כ. ואני תמה על החכם הגדול מר וילנסקי, א) הן אם שנה ראב"ע את מספר השנה, שוב איך אפשר שלא שנה גם את החודש? וכי גם בפעם השנית החל לחברו בירח תמוז והשלימו בירח אב סוף ד' שבועות דוקא, ולא פחות ולא יותר? ב) ועוד כי הנה ר' יוסף בן יעקב זה היה באמת בעיר לונדון ולא בעיר אחרת כאשר חשב וילנסקי, כי כן מוצא בראש הקטע לפרוש ויחי וז"ל: „אני יוסף בן יעקב ממודויל שמעתי מפי זה החכם פרוש זאת הפרשה ב ל ו נ ד ר י ש וכתבתיה בלשוני" עכ"ל [מובא בספרו של פרידלנדר Essys on The Writings of Abr. Ibn Ezra London 1877 הוספה עברית עמוד 65.] אלא ודאי שראב"ע כתב ספרו „יסוד מורא" בשנת תתקי"ח לר' יוסף בן יעקב בלונדון, והמעתיק אשר לא דקדק ושבש לכתוב „שטנדירים" במקום „לונדריש" הוא לא דקדק גם בפרט השנה וכתב תתקי"ט במקום תתקי"ח, וכן לא דקדק לשנות גם בסגנון.

1) עיין הערה שלפני זאת.

2) כי בשמות י"ב י"ט מובא לשון זה: „והנני הכותב מוסיף על דברי זה החכם כאשר שמעתי מפיו" עכ"ל. וי"א שהמוסף הזה היה ר' יצחק בן יהודה אשר לכבודו חבר ראב"ע „ספר השם" שלו בעיר ב ד ר ש. וכבר מדובר ע"ז במאסף מגזין III. 49. ולא יכולתי להשיגו. ואם נאמר כי ר' יוסף בן יעקב העתיקו, אז אולי קבל אותו הפרוש את צורתו הנוכחית באותה שעה — אבל לפנים היה נפרד ל„דקדוק ופרוש" כדרך פרושו הארוך ל ב ר א ש י ת. ועיין מאמרי „אבן עזרא בצרפת" [מזרח ומערב תר"ן חוברת ה'—ו'—ז' וכו', פרק י"ג.]

3) עיין במאמרי ראב"ע בצרפת הנ"ל פרק ע"ו

בין מלה למלה, הוא תוספת פירוש מ פ י ר', עכ"ל 1). ובאמת נמצאות בפרוש ראב"ע לתרי עשר הוספות רבות מאוד ואין ספק שהן מידי תלמידו ר' יוסף. 2)

ומכאן נוכל ללמוד דרך למודו של ראב"ע. הנה הוא הניח פרושו המקורי לפני תלמידו, התלמיד העתיק את הפרוש לעצמו ובאמצע ההעתקה פרש לו ראב"ע את דבריו הקצרים שבכתב, ולפעמים הוסיף התלמיד לתוך ההעתקה גם את הפרושים האלו אשר שמע מאת ראב"ע בעל פה. ומזה נוכל לדעת ג"כ הטעם שראב"ע קצר כל כך בלשונו, והוא, לפי שהוא כתב את פרושיו כמעט רק לעצמו וסמך על פרושיו אשר יוסיף לפרש לתלמידיו ב ע ל פ ה בשעת ההעתקה.

ומי היה ר' יוסף בן יעקב זה ממודויל? כבר כתב ההסטוריקון Joseph Jacobs 3) שלא מצא איש נכבד בשם זה באותו דור. גם בשם המקום מ ו ד ו י ל יש חלוקי דעות. החכם מ. פרידלנדר 3) העתיקו "Maudeville" בלי כל הערה, וכתב על זה ד. הרצוג 4) שלפי ידיעתו לא נמצאה בעולם עיר בשם זה. גריץ כתב Madeville 5) ושם אחריו סימן שאלה. ואחרים כתבו שהיא Monteville במדינת Normandie שבצפון צרפת. 6) גם יש דעות שהיא Marvil או Morvil באנגליה. 7) וכללו של דבר שעדיין אין בידינו לקבוע את המקום הזה בדיוק. אבל עכ"פ אנו יודעים מתוך דברי ראב"ע שהיה האיש הזה אדם נדיב לב, איש אמת וירא אלהים. ואם גם אין ראב"ע משבחו שהיה גדול בחכמה, בכ"ז היה עכ"פ ת"ח חשיב, והפרוש לסדר ויחי אשר כתב בסגנון שלו — ע"פ מה ששמע מראב"ע בעל פה — כתוב בסגנון טוב ויפה ומדויק. וכן נראה גם מתוך ספר „יסוד מורא" אשר כתב דוקא בשביל האיש הזה, שהיה ר' יוסף בן יעקב זה עכ"פ ת"ח הגון ואוהב הטוב והיושר.

---

1) מובא „באוצר נחמד" חלק ג' וינה תר"ך עמוד 152 ע"י י. ל. דוקס מתוך כ"י אחד. וכן ראה גם המפרש הקדמון רבנו יוסף טוב עלם הספרדי בסוף הפרוש לתרי עשר [מובא בספרו צפנת פענח, הוצאת הרצוג קראקו תרע"ג עמוד 184] ושם כתוב „ואני יוסף ממודויל ת ל מ י ד ו" וכו'.

2) עיין מאמרי „ראב"ע בצרפת" הנ"ל פרק ט"ז. ועיין בספר Essays וכו' של פרידלנדר עמוד 170.

3) בספרו The Jews וכו' הנ"ל עמוד 30.

4) בהערתו לספר „צפנת פענח" הנ"ל עמוד 184 הערה 1. גם העיר שם שיש כ"י שגורס „מרווייל" אך קשה עליו לומר שהיא Marvéjols כי שם זה כותבים לפי דברי גרוס [Gallia Judaica 365] „מרויש" ועוד שרוב הספרים גורסים „מודויל".

5) בספרו הנ"ל חלק VI. אות 8 סימן XI, הוצאה ש נ י ה. אבל שטיינשניידר מביא בשמו [כנראה מתוך ההוצאה ה ר א ש ו נ ה] בספרו Abraham Ibn Ezra עמוד 61 הערה 5 כך: Mondeville.

6) מובא בשם „המבשר" 1862 עמוד 49.

7) עיין מאגאזין וכו' I. עמוד 111. גם הדעה הזאת וגם הנ"ל בשם „המבשר" לא ראיתי במקור, רק הן מובאות בספר Abraham Ibn Ezra של שטיינשניידר Suppl. z. hist.- lit. Abth. d. Zschr. f. Mai, u. Phys. 1880 עמוד 61 הערה 5 עיי"ש.

ד.) ספר יסוד מורא של ראב"ע בכ"י ובדפוס.

מספרו זה של ראב"ע נמצאים עד היום הרבה כתבי יד. כ"י אורי 318. כ"י ברלין 244, 1) כ"י פריס 1221, כ"י די־רוסי 314, כ"י של הסימינריום בברסלוי סימן 55, 2) וכ"י מיכל 316. ואין ספק שגם חוץ מאלו נמצאים עוד הרבה כ"י לספר זה. בכ"י פריס 7074 נמצא גם פ ר ו ש לספר יסוד מורא מאת ר' מרדכי קומטינו, אשר חי לערך 460! בעיר קושטא ואדרינפולי 3) וכל זה לאות כי היה ספר זה חביב בעיני הקוראים, ולכן הרבו להעתיקו. 4)

גם בדפוס יצא הספר לאור הרבה פעמים בערך. תחלה יצא לאור בקושטא, ממש לפני ד' מאות שנה, בי"ב חשון שנת ר"ץ, ע"י המדפיס ר' אישטרוק דטולון, בפקודת החכם השלם הרופא המובהק כ"ר שלמה אלמולי. אחר ר"ם שנה שוב י"ל שנית ע"י בנימין מעלי' הכהן מירושלים בשנת תק"ל בהמבורג. להוצאה זאת אין כל חשיבות לפי שאינה עפ"י כ"י וגם היא משובשת. 5) אחר כ"ג שנה שוב יצא לאור ע"י י"ל איש מבית לוי בפראג בשנת תקנ"ג, אך גם ההוצאה הזאת היתה מלאה שבושים, ולכן אחר 37 שנים שוב הוציאו לאור ר' זלמן נ' כ"ט שטרן בעיר פראג בשנת 1833 עם פרושו אשר קרא בשם „לוית חן". ר' זלמן שטרן זה היה אז עדיין בחור וישב בעיר גאלאנטא [והוא גם היום ישוב יהודי חשוב בסלובאקיה] „בבית הקצין הנדיב היקר כ"ה דוד קאלמאן". בבאורו „לוית חן" הפיץ אור על כמה מקומות קשים, אבל עוד הניח מקומות קשים רבים בלי באור או שנשתבש בביאורו. ביחוד לא יצא לידי חובתו בנוגע להעמדת הנוסחא הישרה על מכונה, כי לא חקר בכ"י, אבל בכ"ז עזר הרבה להבנת דברי הספר ובכלל עלינו להוקיר את פרושו לפי שעבד בנחל איתן אשר לא עבד בה עדיין, אחר שבע שנים יצא הספר לאור מחדש עם תרגום גרמני על ידי מיכאל קרייצנאך בפרנקפורט א. מ. בשנת ת"ר—1840. לקרייצנאך היה אפשר להשתמש בפרושים אשר נתחדשו לפני צאת ספרו לאור, ע"י שד"ל וע"י החכם יעקב אייכנבוים 6) בשער י"א של יסוד מורא אשר בעל „לוית חן" נלאה לפרשו. שטיינשניידר משבח את תרגומו הגרמני של קרייצנאך, באמרו שהוא מתאים לתוכן, 7) אבל אני לא ראיתיו. קרייצנאך זה שהיה חוקר והכם מפורסם מאוד ובפרט בחכמת

---

1) מובא בספרו הנ"ל של שטיינשניידר עמוד 99 הערה 150.

2) כל אלו מובאים במאמרו של מ. ווילנסקי בדביר, ברלין, ספר ב' תרפ"ג עמוד 279.

3) עיין אוצרות חיים של שטיינשניידר המבורג 1848 עמוד 26.

4) עיין Abr. Ibn Esra הנ"ל של שטיינשניידר עמוד 100.

5) מדברי החכם מ. ווילנסקי בדביר הנ"ל עמוד 283 הערה 1 ומתוך מכתבו אלי מיום ב' אדר תר"ן.

6) פרושו של שד"ל לשער י"א של „יסוד מורא" יצא לאור בכרם חמד חלק ב' עמוד 75. ופרושו של אייכנבוים שם בחלק ד' עמוד 113. ואת האחרון קבל גם קרייצנאך וכן גם אחרים לאמת.

7) בספרו: „Abr. Ibn Esra“ הנ"ל עמוד 100.

המטימטקה, נולד בשנת 1789 ונפטר ב״ח שנים אחרי צאת „יסוד מורא" שלו לאור.

דוד פֿריעדמאן (הומעננע).

הערה בסליחה „מי שענה".

הסליחה „מי שענה לאברהם אבינו...." יסודה במסכת תענית פרק שני משנה ה׳. ופליאה ממני מדוע שנו מיסדי הסליחה ממקורה שנישנה במשנה. הלא במשנה הנוסחא: „מי שענה את אברהם... את אבותנו... את יהושע..." אולם הנוסחא בהסליחה: „מי שענה לאברהם... ליצחק..."? הלא הנוסחא במשנה היא על פי דקדוק הלשון, כי הפעל „ענה" בהוראת עניית דברים בא תמיד ביחס הפעל „את" [אקוזאטיב] כמו, (בראשית ל״ה, ג׳) לאל העונה אותי. ועוד רבים. כי ביחס שאליו [דאטיב] היא להוראה אחרת, להגבהת קול בשיר, כמו עלי באר ענו לה, (במדבר כ״א, י״ז.) ענו לה׳ בתודה (תהלים קמ״ז ז׳). וביחס שבו להעדת עדות כמו: וענתה בי צדקתי, (בראשית ל׳, ל״ג), ועוד רבים כהנה. וא״כ מה ראו על ככה לשנות בהסליחה „מי שענה לאברהם..." ביחס שאליו, ותוך כדי דבור לשנות את יחס שאליו ביחס הפעול לאמור: „הוא יעננו"?

והנה הרי״ף גורס במשנה הנזכרת: „מי שענה את אברהם... את אבותינו... את יהושע... את אליהו... ליונה... לדוד... „ונוסחת רש״י אינה ברורה לפנינו, כי בברכה ראשונה הוא גורס „לאברהם", ובשניה „את אבותינו" ובשאר ברכות ספק בידינו, איך הי׳ נוסחתו. הרמב״ם גורס בפ״ד מהלכות תענית בכל הברכות „את" (אך מוסיף „את משה", ותחת „אבותינו" הוא גורס „אבותיכם".) הטור אר״ח בסימן תקע״ט גורס בברכה ראשונה „לאברהם" ובשאר ברכות „את" (גם הוא מביא את „משה").

וספק בידי אם מיסדי הסליחה זו שלפנינו העתיקו אותה מהמישנה או מהסליחה הספרדית המתחלת: דעני לעניי, והקהל עונה בכל פעם: עניננו. שכתוב בה: „דעני לאברהם אבינו בהר המוריה עניננו", ושאר דעני כאשר היא לפנינו ואך בשינוים מעטים. ואפשר שמחברה לא היה כונתו עם „דעני לעניי", מי שקבל תפלת העניים, כי אם מי שמסכים לעשות רצון העניים והעשוקים, כאשר מצינו בישעי׳ ס״ה, כ״ד „טרם יקראו ואני אענה", ופעל „ענה" בהוראה זו הוא פעל עומד, וע״כ יכול לבוא אחרי׳ יחס שאליו, דהיינו שהקב״ה מסכים לעשות להם לטובתם.

והנה לא מצינו שאברהם היה מתפלל בהר המוריה על חיי בנו, וגם לא שמענו שיצחק היה שופך שיחתו שיעמוד חי — אך הקב״ה קרא לאברהם כי לא יעשה לבנו מאומה וגם הודיע ליצחק ברכותיו, וא״כ בהוראה זו נכון לומר: „מי שענה לאברהם ליצחק...." וגם ביעקב נכון שפיר „מי שענה ליעקב...", דרמז בזה על המראה בחלומו שבו הודיע לו את ברכתו לזרעו, וכן יש לומר על הרוב בסליחה זו (ואין לדון על פרט שיצא מן הכלל).

ועל התרגום קשה לי בי על הקרא: „לאל העונה אתי ביום צרה" (בראשית

ל"ה, ג') תרגם: „לאלהא דקביל צלותי ביומא דעקתי". ועל הקרא: „הביטה ענני באמת ישעך" (תהלים ס"ט, י"ד.) תרגם: „עני יתי" וכן על „הושיעה ימינך ועננ" (תהלים ס', ז'.) תרגם: „פרוק ימינך ועני יתי"?

הרב צבי הלוי איש הורוויץ (דרעזדן).

רבינו יעקב פולק.

על דבר רבנו יעקב פולק ראש החריפים בזמנו, אשר לפי עדות בעל צמח דוד (ח"א שכ"ב) היה הוא הראשון אשר המציא את הפלפולים החריפים „החלוקים" שנוהגים בהם ראשי הישיבות, לחדד בהם את התלמידים, כבר נכבדות מדובר בו הרבה בספרי בעלי האסופות בזמננו אלה, וכולם מבקשים באפילה והרכיבו בזה איזה אנשים נפרדים ועשו מהם איש אחד ללא אמת וללא נכון. איזה מהם הרכיבו אותו עם ר' יעקב קופלמן סג"ל שנפטר בלובלין שנת ש"א (אוצר ישראל בערכו) וזה שגיאה עד מאד, כי ר' יעקב פולק לא היה שמו קופלמן וגם לא היה לוי, ור' יעקב קופלמן לא היה שמו פולק. הגאון חיד"א בשם הגדולים ח"א אות י' סימן ר"ן, מחליפו עם ר' יעקב פולק ב"ר יצחק הלוי, אשר בשנת שמ"ג כתב תשובה בענין עגונה נגד הגאון מהר"ל מפ־אג. וגם זה שגיאה גדולה, יעקב פולק לא היה לוי, וגם נפטר ערך שנת ר"ץ כעדות הבעל צמח דוד, ובעל שלשלת הקבלה. — איזה מהם באו לידי החלטה כי לעת זקנתו עזב ר' יעקב פולק את אוראָפא, והלך לו לארץ הצבי, ובשנת רפ"ב בא בהסכמה ע"ס ברכת אברהם (וויניציא שי"ב) וחתום „איש ירושלים". וגם זה טעות כי בעת ההיא מצאנו אותו עוד בעיר קראקא ומתנהג ברבנות. — ע"כ דע כי ארבעה אנשים נפרדים המה, בשנוי השם ובשינוי מקום ובשינוי הזמן קצת. ואלה הם:

א) ר' יעקב קופלמן סג"ל אב"ד דק"ק לובלין הנפטר שמה בשנת ש"א.

ב) ר' יעקב המכונה פלק ב"ר יצחק הלוי, אשר בשנת שמ"ג כתב תשובה נגד פסקו של מהר"ל מפראג בדין עגונה (פראג שנ"ד, פפד"מ תל"ט) ועל השער נדפסו אלה הדברים: „ויקם עדות ביעקב ותורה שם בישראל. תשובת הגאון מהור"ר יעקב פלק בר יצחק הלוי זצ"ל".

ג) „הרב ר' יעקב פולק חכם ורופא במצרים" (לשון בעל שלשלת הקבלה) אשר לדעתי הוא אשר הסכים על ספר „ברכת אברהם" וחתום „איש ירושלים".

ד) רבנו יעקב פולק ראש המפלפלים ואבי החריפים אשר ע"י שכלו החד והחרוץ המציא את „החלוקים" אשר נתפשטו בכל תפוצות הגולה ונהגו בהם ראשי הישיבות בכל מדינת אשכנז פולין וליטא, אשר בשבילו באנו לדבר בזה.

ועתה הסכת ושמע: „המאור הגדול מהר"ר יעקב פולק" (לשון הרמ"א בסוף ספר היוחסין) היה יליד ארץ פולין, ואולי מילדי עיר קראקא, אשר שמש שם ברבנות והרביץ תורה ברבים ערך שלשים שנה, ועל שם ארץ מולדתו היה נקרא בשם „פולק". בשחרותו עזב את ארץ מולדתו והלך עירה נירנבערג אשר באשכנז המדינה, ללמוד בישיבתו של הגאון ר' יעקב מרגליות, אשר היה אחד מן הרבנים הגדולים

גדולי הדור בימים ההם ובזמן ההוא. אצלו השתלם עצמו בלמודים בדרך החריפות ואת הפלפולים העמוקים אשר היו נקראים „נירענברגער" „ואויסערענגער" (ע"ש העיר, נירנ־בערג, ואוינספורג), והוא הוסיף עוד מדעתו ע"י שכלו החד והחרוץ את דרך הפלפול, לבנות ולהרוס על פי שיטתם של בעלי המימרות, ולהתבונן במה פליגי, ולתרץ כי כל אחד לשיטתו אזל, והוא „חלוקים" אשר הנהיגו אחריו בבתי הישיבות. ערך שנת ר"ן כבר מצאנו אותו יושב ראש בתור ר"מ בעיר פראג בעת אשר שמש שם ברבנות הגאון ר' יצחק אייזיק מרגליות בן רבו הגאון ר' יעקב מרגליות. וימת שם יצחק ביום כ"ד לחודש אדר שני שנת רפ"ה.

ושם אשת יעקב פולק, אסתר בת הגביר הקצין ר' משה בן אפרים פישל מקראקא שהיה נקרא בשם ר' משה פישלש, ושם אשת משה רחל (או רעכיל) אשה גדולה וחשובה וחכמה עד מאד, ומקורבת להמלכה בונא אשת המלך זיגמונד הראשון בקראקא.

והנה בשנת רנ"ב אירע דבר, אשר בעבורו היה נאלץ הגאון ר' יעקב פולק לעזוב את העיר פראג ואת תלמידיו הרבים אשר ישבו סביב לשלחנו שמה, לשמוע ממנו דבר ד' זו הלכה ברורה. וזה דבר המאורע: הרב הגאון ר' דוד צענער נשא אשה ילדה קטנה פהותה מי"ב שנים את סול"ק אחות אשתו של ר' יעקב פולק, ואח"כ לא מצא חן בעיני הותנתו ואשתה, והוא לא רצה לפוטרה בגט פטורין, אז התחכם ה"ר יעקב פולק ולימד את אחות אשתו שתמאן, יען היתה ילדה קטנה ויתומה, וע"י מיאון הלזה התיר ר' יעקב פולק אותה להנשא לעלמא, בלי ספר כריתות. הדבר הזה עשה רושם גדול אצל כל גדולי חכמי עיר פראג בעת ההוא, ובראשם הגאון מרא דכולא תלמודא ר' פנחס מפראג (הגאון מהר"י מינץ בתשובותיו סי' י"ב המליץ עליו: „פטיש החזק עמוד הימיני, ה"ה ר"נ מהר"ר פינחס יצ"ו. אחרי מי רודף מלך ישראל אחר פרעוש אחד, אחר כלב המת") אשר יצא לעורר על פסקו, כי היא אשת איש לכל דבריה, יען זה כמה גזר הגאון מו"ה מנחם ממזרבורג הידוע בשם „מעיל צדק" שלא למאן בזמן הזה, בעבור זה המיאון בטל. ואם לא תקבל ספר כריתות מבעלה אסורה להינשא לאיש אחר. הדבר הזה הובא גם לפני רבן של ישראל בעת ההוא הוא ר' יעקב מרגליות מנירנבערג וגם הוא יצא לעורר על פסקו וכתב אל ר' יעקב פולק שיבטל את הוראתו בזה, ויהזיר את הממאנת לבית אשה, או שתקבל גט פטורין מבעלה כראוי ואם לא יהזיר מהוראתו, אז פורש עליו חרמו חרם קטן ונידוי ושמתא. ר' יעקב פולק אשר היה תקיף בדעתו ולא חת מפני כל, לא ישם לבו גם לדבריו ולא ביטל דעתו מפני דעת הביריו חכמי עיר פראג בזמן ההוא, רק אחד מן חכמי עיר פראג עמד לימינו והוא הגאון ר' מאיר פפּעפּערקאָרן תלמידו של מהרי"ק ז"ל. דברי ריבות האלו הגיעו עד שערי עיר פאדואה אשר בארץ לועז היא מדינת איטליא, אל הגאון מהר"י מינץ, ראש חכמי דורו במדינה הזאת, וגם הוא עמד לימין האוסרים, וגם הוא גזר על ר' יעקב פולק גזירת נח"ש, ואז פירשו ממנו חכמי עירו, ובעבור זה היה נאלץ לעזוב את פראג ואת משרת הרבנות אשר היה לו שמה בתור ר"מ, והזר לו לארץ מולדתו ולעיר מגורי הותנתו עירה קראקא, וישב שם. ערך רס"ג נתמנה שמה לרב ואב"ד, וביום 21/6 ישנת 1503 נתאשר רבנותו גם מטעם המלך „ע"י רוב ידיעותיו בלמודי העברים, בעבור זה מהיובים כל קהל עיר קראקא להיות סרים למשמעתו ולכבדו בתור אב"ד ור"מ".

בשנת רע״ה בערך הנה איש יצאה מעיר בולניה ולהבה מקרית פירארה אשר במרינת איטליא, אודות אברהם רפאל איש בולונייה אשר הפקיד אצל חבירו עמנואל מנורצי איש פירארה סך י״ב אלף זהב להיות שומר הנם עליהם, אח״כ כאשר בא בעל הפקדון לבקש מעותיו, התל בו הנפקד ולא החזיר לו מעותיו. ר׳ אברהם רפאל מבולונייה לא רצה לתבעו בעירו פירארה — כדין תובע הולך אחר הנתבע — יען הוא אלם בעירו ומבעית חכמי עירו בגלל עושרו ורוב גדלו וידו החזקה אשר לו שמה. הנתבע עמנואל מנורצי לא רצה לילך לדון במקום אחר רק בעירו פירארה, והגאון מו״ה אברהם הלוי מינץ אבד״ק פאדובה עמד לימינו כי אינו צריך לילך לדון למקום אחר, רק בעירו כפי הדין. רבני וגדולי חכמי מדינת איטליא, נחלקו לשני מחנות, הללו עמדו לימין הראשון, ואחרים כנגדם עמדו לימין השני. דברי ריבות האלו הגיעו גם לעיר קראקא לפני הגאון ר׳ יעקב פולק והוא פסק (תשובה היא נדפסה בזמננו אלה בסוף ספר דעת קדושים. פטרסבורג, תרנ״ח) כי מחויב עמנואל נורצי לדון עם התובע בעיר אחרת, מפני שהוא גבר אלם בעירו, והוציא כלי זעמו על הגאון מו״ה אברהם הלוי מינץ (בנו של הגאון מהר״י מינץ), וגזר עליו גזירת נח״ש אם לא יחזיר מהוראתו זאת, והנרדף לפנים מן הגאון מהר״י מינץ, נעשה עתה רודף בנו, ודברי ריבות האלו העלו ג״כ אבק לשון הרע, וכתבו זה על זה מרירות, והחרימו זא״ז, ויותר מן מאה רבנים לקחו חבל בדברי ריבות האלה, וכל אחד היה לו מערכה בפני עצמו, ולפי המסורת מתו שניהם (ר׳ יעקב פולק ור׳ אברהם מינץ) בשנה אחת (שלשלת הקבלה) ערך שנת ר״ץ לפ״ק.

אחרי הדברים האלה ביקש יעקב לישב בשלוה בעירו קראקא, אולם בשנת רפ״ב קפץ עליו רגזו של הרופא שמואל אשר היה נכבד בעיר קראקא, ורופא בחצר המלך וקרוב למלכות. וזה דבר המאורע: בחורף שנה הנזכרת באו עדים לפני ר׳ יעקב פולק ולפני בית דינו, כי הרופא שמואל היה מזנה עם האשה קלאדא אשת משה מקראקא. ר׳ יעקב פולק אסרה על בעלה והאיש והאשה וכן הרופא שמואל הגישו הדברים לפני הרשות, כי הוציאו עליו שם רעה והרב ר׳ יעקב פולק הבאיש אותו לפני קהל עם ועדה על לא דבר, וביקשו מאת המלך לענוש קשה את הרב ר׳ יעקב פולק. ר׳ יעקב פולק הצטדק בתחילה לפני הרשות, כי לא פגע בכבוד האשה ובעלה ובכבודו של רופא המלך שמואל ולא הוציא מפיו את הדברים אשר הלשינו עליו האיש ואשתו והרופא, וגם הקצין הידוע ר׳ אברהם מביהם סוכן וקבלן בחצר המלך פולין בקראקא, אשר היה שר וגדול ליהודים וחשוב בחצר המלך השתדל בכל עוז לפני הרשות שלא יאונה לר׳ יעקב פולק כל רעה, אך כל דבריהם היו ללא הועיל, כי מנגדיו רשמו שמות האנשים הרבנים הדיינים אשר היו באותו מעמד, בעת אשר אסר את קלאדא על אישה משה יען אשר זינתה תחת בעלה, הלא המה: הרב ר׳ אשר (אשר היה אח״כ אבד״ק קראקא, זקינו של מהר״ם לובלין) הרב ר׳ איסר, ר׳ מרדכי, ר׳ ברוך, ר׳ זישא. הדבר יצא מלפני הרשות כי ביום 5/5 שנה זו צריך ר׳ יעקב פולק לישבע בנקיטת ספר תורה כי לא אמר את אלה הדברים אשר מנגדיו מלשינים עליו, מה היה אחרית דבר לא נודע לנו וגם את יתר קורות ימי חייו נעלמה מאתנו.

בצמח דוד ה״א שנות שנ״ב כותב עליו אלה הדברים „ר׳ יעקב פולק, הוא הרב הגדול אשר שמעו הולך מסוף העולם ועד סופו, כבר היה ראש ישיבה ואב״ד עם רבי אייזיק מרגליות פה ק״ק פראג, ונתבקש בישיבה של מעלה גם הוא

סביב לשנת ר״ץ. ואומרים שהוא רבי יעקב פולק היה הראשון אשר המציא ברוב שינון חדודו וחריפתו את המצאת פלפול החלוקים שנוהגים בו ראשי ישיבות במדינות אלו, להדד בהם את התלמידים מזמנו עד היום הזה״.

הגאון ר׳ יעקב פולק לא כתב שום ספר, ואף העתק מן תשובותיו הרבים אשר שלה על פני חוץ לא הניח לעצמו, יען כוונתו היה שלא לעשות שום ספר למען לא יפסקו כמותו דורות הבאים אחריו. וכן נהג בדבר הזה תלמידו המובהק הגאון ר׳ שלום שכנא מלובלין (שו״ת הרמ״א סי׳ כ״ה). בזמננו אלה נדפס ממנו תשובה אחת אשר כתב לחכמי לועז היא מדינת איטליא, נגד הגאון ר׳ אברהם מינץ מפדואה, אשר על ידי ריבות האלו החרימו זה את זה כאמור למעלה. רק איזה פסקי דינים מובאים ממנו להלכה למעשה בספרי דורות הבאים, אחריו אשר נהגו כמותו להקל. כמו בדין בשר ששהו ג׳ ימים בלי מליחה שאסרו הגאונים, גאוני בבל, ור׳ יעקב הותר הבשר אם שפכו עליו מים בתוך ג׳ ימים (תורת חטאת כלל ד׳ דין ג׳) וכן נוהגין אחריו עד היום הזה, גם הותר לכתוב גט פטורין על נייר שקורין פאפיער (ולא צריך קלף) נגד המנהג שנהגו אז, וכן נוהגין אחריו עד היום הזה (אה״ע סי׳ קכ״ה, בדרכי משה ובט״ז שם). גם פסק שאין להפך הלולב לצד מטה (דרכי משה או״ח סי׳ תרנ״ג בשם רבו הגאון ר׳ שלום שכנא, שראה כן אצל רבו הגאון ר׳ יעקב פולק). גם השל״ה מס׳ שבועות מביא ממנו דין אחד שצריכין להמתין בליל א׳ של חג השבועות עד הלילה ממש, משום דבעינן תמימות. גם בטו״ז או״ח סי׳ קל״ב סק״ב מביא ממנו דין אחד ע״ש. הרש״ל בתשובותיו סי׳ מ״ה כתב „וכן נמצא במרדכי כת״י, שהגיה גדול בדורו מהר״ר יעקב פולק ז״ל״. וכן בספר שו״ת באר שבע מביא „מכתיבת יד מה״ר יעקב פולק ז״ל מסמ״ג שלו״.

אלה הם דברי ימי חיי יעקב פולק מקראקא. — איך גדול ומהולל מאד היה רבנו יעקב פולק, אצל דור הבא אחריו אנו רואים מן מכתב רבני פפד״מ אשר כתבו לר׳ יצחק אייזיק הלוי אבד״ק גינצבורג, ביום כ״ט לספירה שנת שכ״ד לפ״ק, וז״ל „אם יעמוד משה ושמואל ע״ה. או גדול הדור ה״ה כמהר״ר יעקב פולק ז״ל שהיה יחיד בעולם״. (הורוויץ, רבני פפד״מ ח״א).

בנתי בספרים.

רשימות ביבליוגרפיות ודברי בקרת.

ספר מנורת המאור לרבי ישראל בן יוסף בן אלנקאוה זצוק״ל, יצ״ל מכתב יד ישן עם מבוא והערות ע״י הלל גרשם המכונה הימן ענעלאוו. חלק ב׳. הפרק השני בענין התפלה. ניו־יורק. הוצאת בלוך. תר״ץ. (6) 460, 48, (2) עמודים. 8*.

את החלק הראשון ראה אוצר החיים תרפ״ט עמוד 213.

הרב החכם ענעלאוו הידוע והמפורסם לחוקר ומבקר מומחה ולאוהב

וחובב ספרים וסופרים — המשיך את עבודתו הספרותית בהוצאת הספר „מנורת המאור" לר"י אלנקאוה, והרי החלק השני לפנינו. הלומדים הותיקים, ואף המשכילים שבהם, יקדמו בברכה את יצירותיו של אישיות נעלה, וברגשי כבוד והדר להמוציא לאורם.

החלק השני ה נ ד ו ל בכמות מאחיו הראשון, מקיף כל החומר הנמצא בתלמודים, במדרשים ובספרי הראשונים בענין „התפלה" לכל השנה, ובכל המעלות — הערות, ביאורים, תקונים ומ־אי־המקומות — שבהן מצטיין החלק הקודם, מצטיין גם החלק הזה, ואותן מדות המשובחות של ע נ ע ל א ו הנראות בכרך הראשון — בקיאות נפלאה בכל המקצועות שבתורת ישראל, עין בקרת ומשפט ישר, בחריצתו המדעית — בולטות וניכרות גם בהכרך שלפנינו. שימת עין על פני עבודתו הענקית תורנו כמה עמל והתמדה, הרבה כחות ומסירת נפש השקיעו בספר זה — לתועלת רבה ללומדים ולחוקרים. מעטים בדורנו האנשים שיש להם הרצון והכשרון לעבודה כבירה כזו — ראוי הוא הרב החכם הנכבד ע נ ע ל א ו שנחזיק לו טובה וברכה.

גם להלק זה צרף ע נ ע ל א ו מבוא מפורט (באנגלית — חבל כי פרשה זו סתומה לפני רוב יודעי תורה . . .) על תכנו של הפרק ועל תולדות הפיוט והתפלה בישראל. ע נ ע ל א ו דקר ומצא שר"י אלנקאוה שאב הרבה מספר „אור החיים" לר' יעקב בן אשר בעל הטורים, ומספר „מצות זמניות" לר' ישראל בן יוסף הישראלי על סדר תפלות ומנהגי השנה, חובר בלשון ערבי ונעתק לעברי על ידי רבי שם־טוב אבן ארדוטיאל.

בסוף הספר פרסם המו"ל הנכבד שני פיוטים לרבי ישראל שהיו גנוזים בכתב יד אחד באוצר הספרים אשר בבודליאנה. והוסיף עוד את ה„מרתיה" (הקינה) עלי קשטיליא וארגון, על איתו החורבן שבו נהרג ר"י אלנקאוה יחד עם אחיו בימי הדם בשנת 1391!

כדאי לשום לב לדברי ענעלאו במבואו (עמוד 42), שלענין הצער על חורבן ירושלים והאומה ועל גאולתם העתידה, מקדיש ר"י אלנקאוה 78 עמודים שלמים — החלק הארוך ביותר שבכל החלקים של הפרק הזה. מזה נוכל לשפוט איזה מקום גדול תפשו ימי הצער והסגוף ותקות הגאולה בחיי עם ישראל.

עד כמה נמסר ענעלאו ב א ה ב ה ר ב ה לעבודתו החרוצה והפוריה — להקים את שם ר"י אלנקאוה בהוצאת פרי רוחו — יש לראות מהשתדלותו להוציא לאור את הספר הזה בפאר והדר חיצוני. הנייר, הדפוס והכריכה מן המשובח ומן המטיב.

רוצה אני להעיר איזה הערות, תקונים והוספות שהעליתי אגב־עיון בהספר החשוב הזה.

לעמוד 30 ש' 16, „תפלה של ערבית כנגד ק ר ב י ם ו ב נ י מ ע י ם י א י ב ר י ם ו פ ד ר י ם שלא נתעכלו מבעוד יום היו מקריבין אותן על גבי המזבח והיו נשרפין והולכין כל הלילה". בגמרא לפנינו (ברכות כ"ו:) „ומפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע, שהרי א י ב ר י ם ו פ ד ר י ם שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה". והנה א ב ר נקרא גם אבר שאין בו עצם (ראה חולין ק"ב: רמב"ם הלכות מאכלות אסורות פ"ה ה"ב) כגון הלשון והטחול והכליות והחלב (עיין במגיד משנה שם שמאריך להוכיח דברי הרמב"ם שגם החלב נחשב לאבר.) ולפ"ז צ"ע למה

הוציא כאן פדרים (שהיא הלבים) מכלל איברים? [ראה במגילה כ׳: ומנחות ע״ב. „הקטר חלבים ואיברים״. (ורש״י במנחות שם כתב „איברים ופדרים״.) ובפסחים סה: „הקטר חלבים ואיברים ופדרים״. ובכי״מ ליתא „ופדרים״, ובדפוסים ישנים עד לובלין שפ״ו „איברין ופדרין״.] והנה רש״י פירש בברכות, „אברים של עולות, ופדרים של שאר הקרבנות...״ אמנם למה הוסיף בעל מנורת המאור „קרבים ובני מעים״ על „איברים״ צ״ב. — לעמוד 34 ש׳ 12—16 ראה אבודרהם שהו״ל בעמוד ס״ה. — לעמוד 36 ש׳ 23, בגמרא לפנינו ליתא „בדבר הזה״, אבל איתא כן בכ״י מינכען. והנה הגירסא שלפנינו לא זכיתי לכוון, מה היא ההמשך של „אל תוסף דבר אלי״ לסמיך ליה „עלה ראש הפסגה״ — דהול״ל „שנאמר ואתחנן אל ה׳ וסמיך ליה עלה ראש הפסגה״? וראיתי מי שמפרש דהלשון בדבר הזה מוסב גם למטה כמו בדבר הזה בדבר תפלה זו פעלת אצלי שתעלה ותראה את הארץ, ומבואר כי רק משום תפלה נענה. ולזה כיון רש״י שכתב וז״ל, „בדבר תפלה זו נתרציתי להראות אותה לך״ (ראה תו״ת דברים ג׳). ומה שכתב בעל המנורת המאור „פי׳ שהיה משה רבינו ע״ה מבקש מאת הב״ה שיכנס לארץ ולא נתפייס, ואע״פ שהיה בידו כל מעשים שבעולם, אמ׳ לו עלה ראש הפסגה ואתפייס לך. ר״ל עלה והתפלל ואתפייס לך בתפלה״, לא הבנתי כוונתו, הא כבר התפלל כמו״ש ואתחנן וכו׳ (ראה ברכות ל׳: ל״ב. מה שדרשו בזה.), ועוד מאי משמע דעלה והתפלל? — לעמוד 37 ש׳ 19, מדברי בעל מנורת המאור משמע שהיה כתוב בברכות ז׳: קודם המאמר „א״ל ר״י לרב נחמן״ מאמר בפני עצמו „אמר ר׳ יוחנן משום ר׳ שמעון בן יוחאי ואני תפלתי וכו׳״. והיא גירסא נכונה. — לעמוד 38 ש׳ 3. בגמרא שלפנינו „לכנפי ל מ ר״, והנכון כגירסא במנוה״מ „ולכנפי ל י ה מ ר״. ונתערבו הב׳ תיבות לחדא. — שם ש׳ 4. בגמרא שלפנינו „ולימא ל י ה מר לשלוחא״. ומלת ל י ה כאן מיותרת. ואישגרא בטעות מדלעיל „ולכנפי ליה״, וכ״ה במנוה״מ כאן. — שם ש׳ 12, „על כל שכני ה׳ הרעים״. בפסוק ליתא מלת „ה׳״, וכן לא מובא בגמרא שלפנינו שם. ובלי ספק נתפרדה אות ה׳ מתיבת „הרעים״, והסופר הכפיל לכתוב עוד הפעם את האות ה׳ במלת „הרעים״, שלא יהיה הפסק בין הדבקים. וטעו שהוא ישם. — שם ש׳ 13 „אמר רב הרניל וכו׳״, לפנינו „אמר רבין בר רב אדא אמר רבי יצחק״. וכגירסת בעל מנוה״מ לא מצאתי. ואפשר שהיה כתוב בראשי תיבות „אמר ר״ב רב אדא אמר רבי יצחק״. וטעו שהיא מאמרו של ״רב״, ובאמת היא ר״ת „רבין בר רב אדא״. — לעמוד 43 ש׳ 4 „אמר רבין בר אבא אמר ר׳ יצחק, מנין שהקב״ה מצוי בבית הכנסת שנא׳ לישמוע אל הרנה ואל התפלה, במקום רנה שם תהא תפלה״. טעות דמוכח וצ״ל כדאיתא בגמרא לפנינו (ברכות ו׳.) „שנא׳ אלהים נצב בעדת אל וכו׳״ כי מפסוק זה אין לישמוע שהקב״ה מצוי בבית הכנסת. — לעמוד 44 ש׳ 5, בספר המוסר לר״י בן כלין ד׳ ק־אקו׳ ד׳ כ״ט (מובא בדק״ס שם) הגירסא „ר״י בן קיסמא״. ואפשר שהיא משיגרא דלישנא ממסכת אבות פרק קנין תורה משנה ט׳. — לעמוד 81 ש׳ 4, „אלא משום דאית ביה תרתי, עיני כל אליך ישברו, ופותח את ידיך״. השווה פירש״י ברכות ו׳: ד״ה דאית ביה תרתי, „דאתי באל״ף בי״ת ויש בו שבח הכנת מזון לכל חי״. ודברי בעל מנוה״מ צ״ב? — לעמוד 231 ש׳ 17, „אמר המחבר. המצה בגימטריא מאה וארבעים. מה כלה בלא שבע ברכות אסורה, אף מצה בלא שבע ברכות אסורה״. ראה בהערה שם כי הדברים האלו משוללים הבנה. ולולי דמיסתפינא הייתי אומר כי איזה תלמיד טועה

כתב כן, ועינו הטעתו בין „הקלה" ובין „הכלה". ו„הקלה" באמת בגימטריא מאה וארבעים והבן.

להערותי למאמרי הירושלמי המובאים בספר זה, הנני קובע מקום בחבורי להקר התלמוד ירושלמי בעזהי"ת.

הבה נקוה כי הרב הנכבד מר ענעלאו לא יאחר לזכות אותנו גם בשאר החלקים של הספר החשוב הזה.

ספר משבי"ח על תלמוד ירושלמי אשר חנן השי"ת אותי משה שמעון בן לא"א המופלג וכו' מו"ה יחזקאל זיוויטץ זללה"ה. רב דקהל יראים בפיטסבורג פא. . .

[בשער השני]

ספר משבי"ח על כל הש"ס תלמוד ירושלמי. יכלכל תקונים מצוינים, הגהות נפלאות, באורים יקרים, הערות מאירות, הארות מזהירות, ושבחים משביחים פירושים וחדושים במאמרים הקשים, המפוזרים על פני כל תלמור ירושלמי. בעזרת הספר הזה, בצירוף אל המפרשים הקודמים, ימצאו הלומדים פירוש מספיק ומשובח בתלמוד הזה, בלי דחוקים ובמעוט שבושים. אשר חנן השי"ת אותי משה שמעון בן לא"א המופלג וכו' מו"ה יחזקאל זיוויטץ זצ"ל בעהמ"ה ספרי הקר דעת שני הלקים, ספר בית פגא ספר פרי יחזקאל, וספר מטה אהרן, הרב דקהל יראים בפיטסבורג פא. באמעריקא הצפונית תע"א. נדפס ראשונה (על מסכת ברכות וקצת סדר זרעים) בירושלם התרע"ג. ושוב נדפס (על סדר מועד, נשים, נזיקין, ומסכת נדה) בחמש מהדורות, בירושלים ובסט' לואיז התרע"ז — התרפ"ח. ונדפס תוצאה שניה בסט' לואיז מא. התר"פ. ועתה יוצא לאור תוצאה שלישית מסודרה ומתוקנת ובתוספות שבחים טובים מאת הגאון המחבר שליט"א. בעה"ק ירושלם תובב"א התרפ"ט. (דפוס י. א. ווייס, ירושלם ארץ ישראל) 26, 338 עמודים. 4*.

פסקי, פסקי, קמעא, קמעא, בכמה מהדורות והוספות, הוציא לאור הרב מהרמ"ש זיוויטץ את באוריו להתלמוד ירושלמי. כעת אסף את כל מהדורותיו ואת חידושיו אשר נוספו לו בכתובים והוציאם לאור — בעזרת הרב מנחם מרדכי פרענקיל תאומים מירושלם — בהוצאה חדשה, שלמה ומהודרה.

על ערך עבודתו הוו ב' גדולי דורנו לטובה. הרב הגדול, שר התורה מוהר"י דיסקין מירושלם כותב בהסכמתו: „והנה בכלל שמה לבבי בכל עת לראות כי שמו גדולי דורנו את מעינם להגות בתלמודא דא"י, ולבאר את דבריו בשום שכל ודעת, ואף הרב המחבר הזה כאחד מהם השכיל דבריו לבאר את כל קשה וסתום בלישנא קלילא, ודברי טעם לשבה, דלי חספא ואשכח מרגניתא...

הרב המפורסם בעל הפץ חיים כותב במכתבו אל המחבר: „ואשרי חלקו שזכה להגיה את הירושלמי בתכלית היותר טוב, כי בלעדי ספר המשבי"ח אי אפשר ללמוד ולהבין את הירושלמי..."

המחבר בעצמו כותב בהקדמתו להתוצאה השניה, „על ידי הספר הזה בצירף מפרשים הקודמים ימצאו הלומדים פירוש מספיק בלי דחוקים ובלי שיבושים...

והאמת נתן להאמר, כי הרב מהרמ״ש זיוויטין מגלה לנו לפעמים דברים נפלאים במאמרים קשים, הוא מאיר עיני חכמים בהשקפה חדה, בבינה יתירה ובשכל הישר. — אמנם הכל הוא עושה על „חשבון עצמו׳. בהגהותיו ובבאוריו הוא סומך רק על ה„אמצעים טובים״ שיש עמו „להסיר שיבושים ולישר פשטות הדברים״ ואינו מבקש למצוא סמוכין להשערותיו. ודא עקא כי כמה מתקוניו הטובים נמצאים כבר בכ״י ובדפוסים הקודמים מתלמוד ירושלמי או בספרי רבותינו הראשונים, יאין מן הצורך „לישב ימים אחדים על השלחן והספר פתוח לפניו להביט על המאמר בשקידה רבה״ — ולאידך גיסא, הרבה מבאוריו והגהותיו מפורכים על ידי נוסחאות ישרות אשר בכ״י ובדפוסי הקודמים...

ואציין הערות מועטות אשר רשמתי לי על גליון הספר להעיר על השערותיו שהמציא מדעת עצמו — ומצאתי סמוכין או סתירות לדבריו.

במבואו דחיק נפשיה לבטל דברי סרה של המחבר „גבעת שאול״ על שמצא בירושלמי תיבת „משומד״ אשר לא ידעו הקדמוני קדמונים — ראה בערוך השלם ערך משמד שהיה לפניו הגירסא בבבלי סנהדרין כ״ז. „משמד אוכל נבלות לתיאבון״, וכן איתא בפי׳ ר״ח בקובץ כ״י אנג׳ דף כ״ח ע״ב, וכן בחולין ה׳. איתא בכל הסוגיא משומד כפי גירסת רגמ״ה בקובץ כ״י אנג׳ דף רפ״ב וכן בתוספתא הוריות רפ״א בכ״י ארפורט „האוכל שקצים הרי זה משומד״ ועוד בכמה מקומות שם. ועתה מה יאמר בעל החלום „גבעת שאול״ לתלמוד בבלי ולתוספתא?

בדף א׳. מפרש המחבר המאמר בירושלמי (ברכות פ״א ה״א): אמר ר׳ יוסי תפתר באילין כופרניא דקוקיא כצ״ל כלומר באנשי כפרים אשר עסקם בעדרים — דארחיהן, כצ״ל, כלומר סעודותיהן — מסתלקא (עולית) — עד דהוי יממא. כלומר בסוף זמן שעוד ראוי להקרא יממא (כן דובר הירושלמי בכל מקום בשלילי) והיא לעת צאת הכיכבים, דצדי לון מקמי היותא, כלומר שמחיובים מראש לתת מזון לבהמתם וכמבואר בבבלי, אמר ר׳ יהודה אמר רב אסור לאדם שיאכל קודם שיאכיל לבהמתו שנאמר ונתתי עשב לבהמתך והדר ואכלת ושבעת. ועד שמאכילים לבהמתם עוברת שעה ותרתי הלקים שעה בליליא אבל לא כן לאנשי עירות שאין להם עדרים אוכלים תכף בצאת הכוכבים וא״כ ניחא שעה ותרתי לכפרים וקרובים להיות שוים לאנשי הכרכים״. הנה מלבד כי ממשמעות לשון הירושלמי משמע ד„אמר ר׳ יוסי תפתר וכו׳״ היינו הא ד„תני עלה קרובים דבריהן להיות שוים״, מוקי׳ ליה באנשי כפרים — וכפירוש רוב המפרשים — גם פירושו בלתי מובן, כי בתחלה הוא אומר: „סעודותיהן מסתלקא (עולות) — עד דהוי יממא...״ משמע דסעודותיהן הם אוכלין לעת צאת הכוכבים, ואח״ז שוב אומר: „דצדי לון...״ דמשמע שאוכלים רק אחר שעה ותרתי, עד שמאכילים לבהמתם?

בדף ב׳. משער המחבר שקודם המאמר (ברכות שם) "זהו שעומד וכו׳״ צריך שיאמר ואמר רבי הונא והן הנה שלשה מימרות זו אחר זו״. הנה היא רק השערה בעלמא בלי סמך. בבבלי ברכות י׳: איתא „אמר ר׳ יוסי בר הנינא אמר ר׳ אלעזר בן יעקב צריך שיכוון את רגליו, שנאמר ורגליהם רגל ישרה״. וכבר העיר הרז״פ בפירושו לירושלמי שהברייתא דהירושלמי זהו שעומד וכו׳ היא הך דראב״י אלא דהירושלמי

לא הי' גורס בדברי ראב"י שנאמר ורגליהם רגל ישרה דהא פלינו אמוראים אם ככהנים אם כמלאכים ואפשר שהך שנאמר ורגליהם וכו' דתלמוד בבלי הוא הוספה ע"פ הירושלמי וכהך אמורא דאמר כמלאכים. — וכבר הרגיש גם הוא בזה דהמאמר זהו שעומד וכו' אין לו קשר וחיבור לא עם הקודם ולא עם הענין המשנה דראש הפרק וגם לא יצא מאמורא הנזכר קודם לכן עד שנאמר שהש"ס בא להציג מאמרי זה האמורא זה אצל זה וכדרך הש"ס בבלי וירושלמי עיי' מבוא פ"ג וגם המאמר זה שרואה הכהנים בבית הכנסת אין כלל מקומו כאן ואפשר שיש פה איזה חסרון או שנכתב שלא במקומו וראוי להיות בפ' תפלת השחר. עכ"ל. הנה מ"ש וגם המאמר זה שרואה וכו' אין כלל מקומו, לא דק כי הוא מאמרו של ר' הונא ומייתא אגב מאמרו דר' הונא לעיל מיניה, „א"ר הונא נלפינא מדרך ארין וכו'", וכדרך הש"ס להציג מאמרי אמורא ביהה. אך להמאמר זה שעומד וכו' באמת אין לו קשר וחיבור (ומהאי טעמא נופא עלה בדעת מהברנו ליחסו לרב הינא, שיהיה שלשה מאמריו סמוכין זה לזה — אבל בלי ראיה וסמך.) ובפירוש מהר"ש סיריליאו כתב: „משום דאמר לעיל אין הלבנה זורחת בשעה שחמה שוקעת וכו' שאינה נחפזת בהליכתה לא להקדים ולא לאחר והיינו רגל ישרה דלעולם תנועתם שוה, מייתי לה". ועדיין צ"ע.

שם. מראה מקום הירושלמי (שם) „מן קמייא קיימיא", לעיין במדרש רבה פרשה ס"ה שם כתיב מה היא דין קאמיא קיימיא. והוי קיימיא פירוש של קאמיא ותיבת קמייא טעות דמוכח הוא לכל רואה דברים הללו. והנה יש לו סמוכין לדבריו מהירושלמי ד' מגנצא דהכי גרים ליה „מן קאמיא קיימיא", ועיי"ש בפירוש מהר"ש סיריליאו.

בדף ג': דחק לפרש מ"ש בירושלמי (ברכות פ"א ה"ה) „אמר ר"א מפני שכתובה בתורה בנביאים ובכתובים", ולא אמר „ר"א אמר", ששניהם אמרו לפני ר"א והוא אמר לא כזה ולא כזה ולא כזה, דיציאת מצרים איכא בק"ש ושכיבה וקימה איכא כק"ש ורק יתרון שיש בה היא מה שהיא כתובה בתורה בנביאים ובכתובים. ולא ראה כי בכ"י הגי' „ר"א אמר".

שם. יפה כיון במ"ש, המעתיק התוספתא (בירושלמי פ"א ה"ה, אלו ברכות שמאריכין וכו') העתיקה שלא כסדרה משום שנדריש לו לדייק הא כל שאר ברכות אדם מאריך בהן לכן החליף לומר אלו מקצרים לבסוף. ואין הצדק עם הרז"פ שכתב בפירושו להירושלמי דגם בירושלמי צ"ל המאמר מברכותיו אדם וכו' אחר המאמר אלו ברכות שמקצרין בהן וכו'.

בדף ו': כותב: „מאמר זה (ברכות פ"ב ה"ג, עירב את האותיות וכו') ויתר המאמרים אין שום שייכות וקישור לכאן. אמנם בירושלמי מגילה פ"א הלכה ט' שם הובאו כל המאמרים הללו ג"כ אבל כולם בשם ר' שמעון בשם ר' יוחנן. אמנם הכא רק מאמר אחד בשם הזה". — לא דק, כי ב' מאמרים בשם הזה, ובטעות הביא בפיסקא עירב וכו' רב אידי בשם ר"ש בשם ר' יונתן וכו' — כי בכל תוצאות הירושלמי לפנינו איתא „בשם ר' יוחנן". ואין לשבש ב' מקומות בשביל אחד. ובפרט כי בכי"ר ובכי"ס [ראה ירושלמי ללונץ] הגירסא גם בברכות „רבי אידי בר' שמעון בשם ר' יוחנן לא יעמוד וכו'.

בדף ז': מגיה „רב יצחק ב"ר משרשיא הוא מקשי" תחת „או מקשי" — באמת בכי"ר ובכי"ס בד"ק ובד"א ליתא תיבת „או". ויפה כון מהרז"פ שנשתרבב מהאלף דסוף תיבת „משרשיא" שלפניו.

מה שמגיה שם „ומית וקרי עילוי ברוך שנגפו" — כן היא בכי"ר ובכי"ס ובד"א וכ"ה במלאכת שלמה למשנה זו.

בדף ח'. הגיה „ושלח לר' בא" — כ"ה בירושלמי דמו"ק פ"ג ה"ה ובכי"ס בכי"ר ובד"א כאן, והסופר טעה וכתב „ושאל" תחת „ושלח" ממה דאיתא לעיל „מיניה "ושאל לר' חייא בר בא".

בדף ח': מגיה „ר' יצחק בריה דרב חייא כתובא" — כ"ה בכי"ר ונמצא בירושלמי פסחים סוף פ"א וביבמות פי"ג הי"ד.

לדף ט'. מלת „ליטור" ביונית „ריטור" והריש נתחלף בלמד, והוראתה טוען, עורך דין, ראה בירושלמי ללונץ.

לדף י"א. הוא מסרס המלה „ללמינא" למלה „לנמילא" ואינו צריך, כי ביונית „לימן" הוראתה נמל, חוף הים.

על הערות האלו הוספתי עוד רבות — אבל אין זה מפחית את ערכו של המחבר הנכבד, כי ברוב מקומות הוא קולע אל השערה, וצריך שימצא ביד כל העוסק בחקר תלמוד הירושלמי.

ספר **ילקוט מהרי"ח** לקוטים ובאורים **נתיבות ירושלים** על הירושלמי ברכות, זרעים וסדר מועד, חובר מאתי הצעיר לבית ישראל חיים דייכעס.. החונה בק"ק ליעדז... בראש הספר נספחו חידושי תורה מבני הרב הגדול החכם מר שמואל דר. דייכעס... ומבני הרב הגדול החכם הכולל בצלאל דר. דייכעס... ובסוף הספר נלוה מאמר „קדשי הגבול" מאת ידידי הרב הגאון מו"ה נחמן שלמה גרינשפאן... הובא לדפוס ע"י בית מסחר הספרים מ. ל. ציילינגולד בלונדון... שנת חמשת אלפים שש מאות ותשעים ליצירה 1930. (בדפים דוד קאפעלמאן פיעטרקוב) 106 42 עמודים *2.

הרב הגאון הישיש מהרי"ח דייכעס הי"ו כבר „איתמחי גברא ואתמחי קמיע" בעבודתו בחקר התלמוד ירושלמי — בספריו „נתיבות ירושלים" על תלתי בבא דסדר נזיקן מתלמודא דבני מערבא, „לפלס נתיב בין נבכי הסוגיות העמוקות שבירושלמי", ראה אוצר החיים תרפ"ז צד ל"ג ותרפ"ח צד ס"ה — ועתה שזכה לחג היובל של „גבורות" שנה, הגיע לגמר ספרו „בן זקונים זה", כ„זקני ת"ח כ"ז שמזקינים דעתן נתוספת עליהן". גם בספרו זה הוא הולך ויורד לתוך תוכה עד תכלית כונת הירושלמי „על ידי בקורת ההשיאה, על ידי חפוש בספרי רבותינו הקדמונים", ויגע ומצא „מרגליות יקרות ביחס להבנת פירוש הירושלמי ולהעמדת הגירסא הנכונה".

ואנו מברכים את הרב הגאון המחבר הנכבד, באריכת ימים וברוב אושר שיהא עומד על משמרתו משמרת הקודש עוד רבות בשנים וכי יוסיף להאיר עינינו בתורת רבותינו מציון וירושלים.

מדי עיוני בספרו הנכבד הערותי איזה הערות:

בדף ב'. בד"ה מאימתי וכו' השוה מ"ש בהירחון המסדרונה ירושלים שנה שניה עמוד קט"ז שהנכון „ערבין", בנון במקום מם, ולא בתיו. — שם בד"ה הדא וכו' כתב: דזה על כרחך צ"ל דס"ל הירושלמי דק"ש דרבנן, דאי ס"ל ק"ש דאורייתא, תקשה, מה קא מבע"ל, הא קיי"ל, דספקא דאורייתא להומרא? לא ארע מדוע לא

ניחא להמחבר לומר, שנסתפקו בהא גופא, אם היא דאורייתא או דרבנן, ומצינו באמת פלוגתא כזאת בבבלי ברכות כ"א. ועיין בספר חרדים כאן. — שם בד"ה ובלחוד וכו' תמה על המראה פנים שלא הביא מהרמב"ן בספרו תורת האדם וכו' מדוע לא תמה שלא הביא הריטב"א שבת ל"ד ע"ב וראש השנה ט' ע"א. — שם בד"ה רבי שמואל וכו' ראה בריטב"א שבת ל"ה. וברשב"א שם. — שם בד"ה רבי שמעון וכו' השוה בבלי פסחים נ"א: „אני שראיתי שרשב"י אבל וכו' מאי ר"ש דתני' ר' שמעון אמר כל הספיחין אסורין וכו'" ראינו שהביאו ראי' שר"ש בן יוחאי אזדה לטעמיה ממאמר של סתם ר"ש. — בדף ב': בד"ה תנא ומן התפילין וכו' לדעתי צ"ל ומן התפילין תנא וכו'. בדפוס אמשטרדם ת"ע „תני אבל ביום וכו'", ולתנהו המלות „ומן התפילין", ולחנם נתקשו המפרשים. — שם בד"ה יכול וכו' מה שהעלה שדברי ר' חייא בר אבא נתפס באמצע לשון הברייתא, ראה בכ"י מינכען ברכות שם דליתא כל המאמר של רחב"א והשוה מ"ש בדקד"ס.

באור נפלא עלה ביד בנו של המחבר מהר"ש דייכעס בתלמוד חולין מ"ו. „כי הא דר' חייא וכו'", והנני לציין כי בכ"י מינכען הגירסא „זריק ליה", ובכ"י ר' הגירסא „מטבל ב י ה". — גם בנו השני של המחבר מהר"ב דייכעס נותן לפנינו הגיון יושר בסוגיא דבני בתירא בפסחים ס"ו.

וברכה בפני עצמה המאמר קדשי הגבול בשנים עשר פרקים מידידינו הרב הגאון מהרנ"ש גרינשפאן, — הידוע כבר לקוראי ירחוננו על ידי מאמריו הנכבדים שהופיעו באוצרנו — שתכנו חקירות בגדרי קדשי הגבול, מעלת קדושתם, דרך זכיתם, גדר איסור טבל, אם הוא מתכסים של קדושה, או איסור בעלמא, ברור שיטת הראשונים בדין הנאה של כלוי בטבל טמא ובטבל טהור, בתרומה טהורה ובתרומה טמאה, וברור כל הענינים המסתעפים המפוזרים בשני התלמודים ובספרי הראשונים.

ואחרי כי המדור הזה מוגבל להרצאות קצרות ולרשימות ביבליוגרפיות — אי אפשר לי פה להאריך בהערותי שהערותי על כל הכתוב ונתחדש בספר הזה, ועוד חזון למועד בעזהשי"ת.

ספר מלמד להועיל כולל שאלות ותשובות על ג' חלקי ש"ע מאת מוהר"ר ד ו ד צ ב י ה א פ פ מ א נ ן זצ"ל ראש ומנהל של בית המדרש לרבנים בברלין, מחברת הראשונה שו"ת על או"ח. הוצאת ודפוס „חרמן" פרנקפורט ענ"מ, תרפ"ו, 8, 129 עמודים 8.

. . . מחברת שניה שו"ת על יו"ד. . . . תרפ"ז, 8, 149 ע' 8.

הרב הגאון מהרד"צ הופמן היה מן הטיפוס המעולה והנפלא של גדולי דורנו, בו נתמזגו תורה וחכמה בפונדק אחד. ויהי דוד לכל דרכיו משכיל ויראת ה' עמו. על שיטתו והלך־רוחו השפיעו במדה מרובה רבותיו הגאונים המפורסמים מהר"ם שיק, מהרח"ה מאנהיימער ומהר"ע הילדעסהיימער זכרונם לברכה. וכדרכו ב ח י י ם — לאחד התורה עם דרך ארץ — כן פעל ועשה גם בספרות. היד שנתנה לנו ספרים בחקירת המקרא — ויך ד ו ד את הארי שבמבקרי המקרא וילהויזן והרס ונתץ את בנינו שבנה הוא על בלימה — ושהכניסה אור חדש בחקר תורה שבעל פה ברוח מדעי, כתבה גם „חידושי תורה שנתחדשו על ידו, פלפולים ופירושים על סוגיות הגמרא בחלקי הלכה ואגדה". (בהקדמת המו"ל).

בספרו „מלמד להועיל" תפסו מקום התשובות שהשיב לשואליו, ל ה ל כ ה ו ל מ ע ש ה. גם במקצוע זה אנו מוצאים את גדולתו יחד עם יראתו הטהורה. הוא הופמאן המלומד המפורסם בעולם המדעי — לוחם בקנאית יתירה נגד הריפורמה. ואף אם מדינא אינו מוציא שום מקור לאסור — די לו משום „שאסור לחקות המנהגים שהנהיגו החדשים שלא יאמרו התירו הפ־ושים את הדבר" (או"ח סימן ב'). ובסימן ט"ז שם האריך בכל צדדי איסור ה„ארגעל" בבית הכנסת, ולבסוף הוא אומר „שאף אם נצדד לומר שאין בארגעל משום הוקות ע"ז מ"מ אין להתירה (אף בהול) משום שמחקה בזה האפיקורסים. . „אולם בכל מסירתו למסורתינו אינו מחייב את תלמידו שיעזוב את משמרתו אלא אם יכרחו לעשות עבירה — כי מה יועיל אם יעזוב מקומו ויבוא פושע תחתיו ויעקור ח"ו את הכל". (שם סימן י"ב) אולם בשעה שהוא טורח ומוציא קולא לאחרים — הוא מהמיר על עצמו. כבוד רבו גדול בעינו אף שיש לפקפק באיזה פסקו. (שם סימן י"ד).

בהוראותיו הוא יורד לעומקה של הלכה ונושא ונותן בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים. אין הוא מאריך בפלפולים ב„דרך אגב", כדרך שאר המחברים בני גילו, אלא משיב כ ה ל כ ה מתוך התעמקות יתירה בשרשי' הדברים של הנושא שלפניו.

והרי הערות קצרות אשר הערותי מדי עיוני בו.

בח"א סימן א, יפה כיון כי בהרמב"ם הלכות תפלה פ"ז ה"י היה כתוב גם בברכה ראשונה הסיום נותן התורה ועל זה קאי דברי ההג"מ אבל רש"י. וכן היא בכ"י להרמב"ם, ראה „שינוי נוסחאות וגרסאות" פראנקפורט א. מ. תר"נ צד 10. ומה שמתמה הרב אא"ק בהערתו שם על תשובות הרמב"ם פאר הדור תשובה ק' ממקרא מלא ישעיה מ"ה, י"ז — כבר הובא על ידי בספר אבודרהם הוצאה שלי בעמוד קפא בהערה ל"ז. — בסימן ב' הביא מספר אורחות חיים לסימן נ"ה בשם שו"ת מן השמים ששאלו על ב' קטנים אם מצטרפין כשאין מנין זולתם, והשיבו הקטנים עם הגדולים יוסיף ד' עליכם עכ"ל. והנה היא כתובה בשו"ת מן השמים (הוצאת ידידי הה"ג מהר"ר מגליות לבוב) בסימן נ"ב בזהל"ש: „ועוד שאלתי אם מותר לעשות ב' סניפין מאותם שהגיעו לחינוך כגון אותם בני יו"ד או י"א שנים אהר שהם בני הינוך מדרבנן או אם אסור לעשות כן אפי' כי אין שם מנין וכו'" אמנם בשבלי הלקט השלם ענין תפלה סימן ט' הביאה בזה"ל: „ובשאילות חלום ששאל הצדיק ר' יעקב ממורוי"ש זצ"ל מצאתי שאלתי במקום שאין עשרה להשלים מנין אם מותר לעשות סניפין מאותן שהגיעו לחינוך כמו בן עשר ואחד עשר מאחר שבני חינוך דרבנן ותפלה דרבנן אי אסור לעשות כן וכו'". לפי נוסח זה אין שום ראיה דיש לצרף ב', כי אם שיש לצרף אחד בדהיקא שעתא כהסכמת כל האחרונים, והא דקאמר סניפים בלשון רבים אין הכונה שיש לצרף יותר מאחד, כי אם אחרי שנקט „הגעו לחינוך" בלשון רבים נקט גם „סניפין" בלשון רבים. והבן. — בסימן כ"ט חידש: דלא מיקרי מחלל שבת בפרהסיא במקום שרובן עושין כן דבשלמא אם רוב ישראל זכאין, ומעטים מעיזים פניהם לעשות איסור זה הרי הוא כופר בתורה ועושה תועבה ביד רמה ופורש עצמו מכלל ישראל, אבל כיון דבעוה"ר רובם פרצים הגדר תקנתם קלקלתם היחיד הושב שאין זה עבירה גדולה כל כך, וא"צ לעשות בצנעה, ופרהסיא שלו כבצנעה. עכ"ל. והנה לא הביא שום סמך לסברתו, ואם כי מצאתי כעין זה בשו"ת בנין ציון

החדשות סימן כ״ג, עדיין הדבר צ״ב. — לח״ב סימן ק״מ לענין אמירת תתקבל בבית האבל, ראה מה שכתבתי באוצר החיים תרפ״ז עמוד ס״ז.

עוד יש לי להוסיף ככה למה שנוגע בפרטית הספר, אך צר לי המקום הזה להאריך, אולם בכלל אוכל לומר כי תשובות אלו ראויים הם למי שאמרם ולהועיל למורי הוראה. הדפוס והנייר טוב מאוד — ככל הספרים שי״ל בהוצאת „הרמון״.

ספר **מנחת פתים** מאת מהור״ר ח נ ו ך ה כ ה ן ע ה ר ע נ ט ר י י א זצ״ל הרב דק״ק מינכען. הוצאת ודפוס „חרמון״ פרנקפורט ענ״מ תרפ״ח. 4, 107 עמודים 8.

הר״ב מהרח״ה עהרענטרייא ז״ל היה מן יחידי הסגולה בתוך הרבנים החרדים שבגרמניה, בתור תלמוד הרבנים הגאונים באונגריא היה ידע לערוך מלחמה של פלפול על שדה התלמוד. ולבקשת אוהביו ורעיו הוציא לאור איזה דרשות שדרש בשבתא דרגלא בשבת הגדול ובשבת תשובה — כנהוג בקהלות הקדש שלא נכבה עדיין אור התורה. אמנם גם בפלפוליו הוא מתאמץ דלא ליעיל פילא בקופא דמחטא — כי אם חריפות המביאה לכלל סברא. התוצאה משובחה על ידי הוצאת „חרמון״.

אחד הרבנים המרגישים: **שלשה זיווגים בלתי הגונים**. פיעטערקוב. בדפוס ר׳ ה. ה. פאלמאן, שנת תר״צ לפ״ק. 76 עמודים 8.

הרב א. ש. ת מ ר ת ממילעיציצע, הוא אחד מהרבנים ה מ ר ג י ש י ם כי חוב קדוש על הרב לעזוב לזמן קבוע את הארבע אמות של הלכה — להתעניין גם בדברים העומדים ברומו של עולם־היהדות, חוץ לבית מדרשו. ובמחברת זו הוא דן על שלשה ענינים: א) על ההזדווגות דבר „השבתת המלחמות״, עם השאלות הכלכליות. ב) ההזדווגות דבר „הרבצת תורה״ עם ה„משגיח״ות ה„יראתית״. ג) ההזדוגות דבר „תחיית השפה והתרבות העברית״ עם הציונית. אם צדקו הרגשותיו או לא — הכל תלוי בהרגשותיו של הקורא. . . ואני לא באתי בזה כי אם לעורר את המרגישים שכדאי להתבונן ב ה ר ג ש ו ת י ו של הרב תמרת.

ימים־טובים־פאלקלאר אלע פאלקסטימליכע דבורים גלייכווערטלעך, חכמות, וויצען, הלצות און אנעקדאטען, וואס בעציהען זיך אויף אונזערע ימים־טובים, מיט אנ׳אבהאנדלונג וועגען יודישען וויץ. געזאמעלט אממייסטען פון בעל־פה קוועלען... דורך ה ר ב י. ז ל א ט נ י ק. ערסטער טהייל. (דפוס פעדער ווארשוי) 107 עמודים 12.

הרב זלאטניק כפי נראה מצא את מקומו בספרות במקצוע הפולקולור. וכמעשהו במחברתו הראשונה — ראה אוצר החיים תר״ץ עמוד 120 — כך מעשהו במחברת שלפנינו. לשונו צח ובהיר והחומר נסדר בסדר נעים. אמנם האמת ניתן להאמר — כי בזמן האחרון נתרבו מאוד הפולקולוריסטים המתנבאים ב ס ג נ ו ן א ח ד...

הרב חיים יהודה עהרענרייך.

Hebrew Union College Annual . . . Volume VI. Cincinati 1929. (דפוס העברעוו פרעס פילדלפיה) VI—356 עמודים 8*.

בית המדרש לרבנים הסינסינטאי מוציאה בכל שנה „ספר שנתי״, אסף

לחקירות בחכמת ישראל. רוב החקירות נכתבו בידי המורים בבית המדרש ותלמידיהם. מלבדם כתבו עוד מלומדים מפורסמים על שדה ספרותינו.

כעת מונח לפני הכרך הששי של ה„ספר השנתי" שלה. ואם ביהוד אין בכרך זה מאמרים במקצועות החביבים לישראל סבא, אבל „אין בית המדרש בלא חדוש" — וניתי ספר וניחזי מה דתנו תמן.

מ ו ר ג נ ש ט ר ן כותב על אדות שער המזרחי לחומת ירושלים אשר ר' פתחיה מרגנסבורג כנה אותו „שערי רחמים" וסופרי הערבים „באב אל רחמן" וסופרי הנוצרים „שער הזהב". מסקנת דבריו כי זה השער נקרא בזמן הבית „שערי צדק" (תהלים קי"ח) ו„פתחי עולם' (תהלים כ"ד). השער הזה סגור היה כל השנה ורק שתי פעמים בשנה, בתקופת תשרי ותקופת ניסן (בשויון יום ולילה) נפתחו דלתיו. ולהגיגת הפתיחה תקן דוד המלך ע"ה לנו המזמורים הנזכרים. — ב מ ב ר ג ר נצב לריב את התיאולוגים הנוצרים אשר מגנים את כתבי קדשינו המדברים הרבה על „יראת ד'". לדעתם היראה רגש שפל מאוד ורחוק מן האמונה המזוקקה בד'; הוא מוכיח כי המבטא „יראת ד'" נרדף ל„אהבת ד'". והנה שכח הכותב לקרוא בגן נעול לרנה"ו לדעת הוראות השרש ירא ומובן המליצות ירא מפני ד', ירא את ד' ועוד. אך צדק בדבר אחד כי המליצות „יראת ד'" ו„אהבת ד'" בתנ"ך אינן רגשי־לב מפשטים, כי אם התנהגות האדם בדרכי־ד'. — ג ו מ י ן משוה סדרי הפרישות של הנזורים הנוצרים הראשונים אל דברי חז"ל. — ל ו י ט ר ב ך כתב חבור שלם על הפרושים ועל הצדוקים. הוא מתאונן כי עד השנים האחרונות לא הוברדה מהות שתי המפלגות האלה. כי גם בעלי התלמוד, גם היוסיפון ב"ג וגם תלמידי אותו איש כולם תלמידי הפרושים היו, על כן לא השתדלו לברר מהות הצדוקים, נהפוך טפלו עליהם כל מום רע. לויטרבך מסיק, כי הצדוקים היו מפלגה הקדמונה בישראל אשר החזיקה במדות הפשוטות בפרוש התורה; הם קימו מצות התורה כפשוטן בלי פירושים העוקבים את המקרא, להלכות המסורית לא נתנו סמכות כמו לדברי הכתוב; גם שמרו בלבם כל האמונות הישנות בעניני האלקיים. לעמתם היו הפרושים מפלגה הצעירה, מפלגת לומדי תורה. הם דרשו את התורה במדות שכליות, הרחיבו את ההלכה, כפרו בהגשמת ד' ויאמינו בעולם הבא ותחית המתים. אמנם ההלטות האלו מוטלות בספק, אבל טענות לויטרבך מצריכות עיון. — מ ר מ ו ר ש ט י י ן כתב מאמר נכבד „מאחורי הפרגוד של האגדות". הוא מראה על כמה מדרשים ואגדות אשר באים כתשובה על טענת הנוצרים הנקראים מינים. הוא מציב לפנינו דברי חכז"ל המצוינים במליצות „אם אמר לך אדם", „שלא ליתן פתחון פה", „שלא יאמר אדם", ומוכיח כי נכונו נגד טענות ידועות של אבות הכנסיה. — א פ ט ו ב י צ ר כתב על „מעשה בראשית" בספרות הערבית. — ג נ ז כתב על בטויי חשבון בעברית ובערבית, אבל לא בכתיבה עברית כי אם באותיות לועזיות. — מאמר שני כתב על משנה המדות הנקראת ברייתא דר' נתן שרש"י הביאה הרבה. (מלכים א', ז', י"ח, כ"ה ועוד) בדור שלפנינו הוציאה ר"מ שטיינשניידער ופרופ. שפירא תרגמה. גנז מחליט כי המחבר הוא ר' נחמיה ולא ר' נתן. — נ ס ט ר כתב על ספר בית זבול שחבר ר' אליעזר קרשקש מראה מקומות בתלמוד ומדרשים לפי סדר המקראות. במאמר הזה הוא מדבר באריכות על חבורי־המפתחות כאלה, „על הגדות התלמוד", „תולדות יעקב" לר' יעקב ששפורטש, „עיני אברהם" לר' אברהם פונסיקא. — ב י ט ן כתב על אדות דרשות ר' יודא מוסקטו ז"ל (אפוקי יהודה). — א נ ג ל נ ד ר כתב על בן־מנחם בתור מתרגם, ומפרש.

בכלל צריכים אנחנו להעיר כי חבל לנו על חכמת ישראל אשר מושקעת פה בשפה זרה, שבני ישראל סבא, לומדי התורה אינם נזקקים אליה. אנחנו אומרים חכמת ישראל חכמת התורה הקדושה, ראויה היא להשמע בשפת קדשנו, שפת התורה.

Das Protokollbuch der Landjudenschaft des Herzogtums Kleve. Erster Teil... von Fritz Baer. Berlin 1922, (דפוס Schwetschke & Sohn Berlin) X—161 עמודים 8*. הוצאת ה„אקדמיה היהדות" בברלין.

מן המלומדים החדישים אשר התפרסמו בשנים האחרונות בארץ גרמניה, נודע בחקירת דברי הימים לישראל מר פ. בר. ביחוד התמחה בקורות ישראל בספרד. בספרו הנוכחי ישם לעיניו שליש תכליתות. האחת לתאר לפנינו בפרטות כל הקורות את אבותינו הגרים במדינת הריין התחתון (קרוב לארץ הולנדיה), אשר שם מדינת הדוכס קלווה. השנית לתאר את המצב־החברי בקהלות ישראל אשר במדינה הזאת במאה הי"ז וי"ח. ושלישית יתן לנו דבר חדש בספרות ההיסטורית — תכונת הסתדרות המדינית של יהודי קלווה, „קהל מדינת קליוואֹ"; התיסדותה, אסיפותיה, תקנותיה, מנהיגיה ופקידיה על כל פרטיהם. גם יתאר לפנינו משק־הכספים וסדרי המסים אשר להסתדרות המדינית (קהל־המדינה). הוא מסיק כי אמנם השפעות העולם החיצוני גם כן גרמו בהתפתחות ההסתדרות הזאת אבל בעיקר כחות יהודים יצרו את הבנין הזה אשר התפתח לאט בקרב מאות בשנים — גורמים דתיים, חבריים וכלכליים. ההסתדרות היתה עצם מדיני, פשוט ויצוק, ומה רב „רגש הקהלי" בישראל אשר השכיל ליצור עצם בזה על אדמת תיחוח של הגלות. מר ב ר מוכיח כי „קהל מדינת קליוואֹ", „אספת כל בני המדינה", „פרנס ושתדלן המדינה", „גובה המדינה", „בעלי מעריכים", „מבוררים", „שמש המדינה" וכל שאר השיכים לקהל־המדינה לא היו מוסדות חדשים שחדשום היהודים בקליוואֹ, כי אם באו אליהם בירושה מן הקהלות הקדמוניות. „קהל־מדינה" לדעת ב ר מוסד העליון בחיי היהודים בתקופת ימי הבנים, ממש „מדינה בתוך מדינה". ואם כן לדעתנו מה טוב ומה נעים לחקור על כל „קהל מדינה" אשר נמצאו בארץ גרמניה ובשאר ארצות. אמנם מר ב ר מציג לפנינו את קהל־מדינה למדינת קלווה למופת לכל קהלות הגולה, אבל אנחנו חושבים, כי שאר קהלות־המדינה נשתנו בפרטים קלים או נכבדים לפי גורמים הכלכליים והחבריים השונים.

עוד חדוש נכבד בחקירות מר ב ר, הוא מתאר לנו את פעולת אבותינו בכלכלה בפרוטרוט משבח, ונותן ציור כלכלי־חברי־הגיטו־הגרמני במאה הט"ז אשר חשוב מאוד.

מר ב ר עתיד להוציא חלק שני לחבורו אשר בו ידפיס את הפרוטוקול של „קהל־מדינת־קליווא". הבה נקוה כי יוסיף בדרכו זה ויתן לפנינו תולדות שאר „קהלות המדינה" לכבוד ולתפארת.

Zum Machzor Janai. Neue Texe... von Max Kober Frankfurt a. M. (דפוס Droller) 1929. 49 עמודים l 1. 8*.

מזמן התימת תלמוד הירושלמי עד ימי ר' סעדיה גאון מתוחה תקופה אשר ענן כבד השיכה עד הנה. אמנם שמענו על אדות חכמי טבריא בעלי נקוד ומסורה,

אך השמועות האלו לא היו ידיעות ברורות. והנה ב"ה זה שלשים שנה נפתחה הגניזה בעיר קהירו אשר במצרים, והקלפים אשר נפוצו אל ספריית הגדולות באירופא ואמיריקה האירו אור גדול על תקופה הזאת גם לגולה אשר בבבל וגם לשארית ישראל בארץ הקדושה. ביחוד נודעו לתפארת הפיטנים הראשונים ר' אליעזר הקליר ויניי הפיטן ועמהם חבר פיטנים, נקדים ובעלי־מסורה. פרופ. דווידזון הגדיל לעשית בהוציאו לאור „מחזור יניי" (בשנת תרפ"ט) אשר בו פיוטים לכל השנה והם הראשונים בישראל. אחריו מלא המלומד הצעיר מר ק ו ב ר מתלמידי המפרש המפורסם מר ש. גרינבערג, ברלין. הוא מצא כמה כתבי יד אשר בהם פיוטים החסרים במחזור יניי הנדפס, ופיוטים אחרים בשנוי לשון ויבררם מתוך כ"י שונים. הפיוטים האלה נכתבו עם נקוד „ארץ־ישראל" אשר הוא למעלה מן האותיות, למשל:

האם באת צרה לעולם להצר בה

ואם באת שמחה לעולם לשמוה בה.

מר ק ו ב ר תרגם את הפיוטים בטעם נכון אשר באמת דבר קשה מאוד כי סגנון יניי עמום הוא לפעמים במדה מרובה. הבה נקוה כי מר ק ו ב ר יוציא לאור גם שאר הפיוטים אשר לא זכו לבוא בחוברת הנוכחית.

ספר המסות מאת מנחם ר י ב ו ל ו ב. הוצאת **עגן** על ידי הסתדרות העברית באמריקה. ניו־יורק תרפ"ה. 240 עמודים 8*.

„המסה" היא עבודה־ספרותית אשר המציאוה הסופרים הצרפתים זה מאות בשנים. המסה היא נסיון להעריך ערך אישות פועלת או תקופה בדברי ימי העולם ובספרות. הסופר בכתבי מסה מודה הוא כי אין פסק־דין ברור בידו, ואין הוא חפץ לדון משפט מחלט, רק — מסה. על כן קורא הותיק יכול להרהר אחרי משפט המסה, והסופר בעצמו יכול לחזור בדבריו. בספרות העברית מעטו המסות, יען מבקרנו הבאים מבית־מדרש ישראל סבא, אשר למדו בקרת בדברי בעלי התוספות, מהראב"ד והרז"ה לא יכלו להתאפק מישפוט משפטם בעז ובבטחת ותחת מסה כתבו מריבה. מנחם ריבלוב עורך „הדואר" אסף לספר אחד עשרים וארבע מסות על אדות סופרי ישראל ומשורריו. בכלל נאמר כי סגנון ריבולוב גמיש ועשיר הוא ונקל בידו לבטא מחשבתו בכל צלליה וקמטיה. והוא נותן לנו ערכים השובים כתמצית הנשמה אשר לגבוריו. הוא מתאר לנו את ק צ נ ל ס ו ן בעל שתי־הפנים, יוצר ספרי הנהדרים „רמ"ח איברים" „חכמת הרפואה בתלמוד" והוא גם חוזה הזיונות. חולם הלומות בלב מלא תוגה ושירה. את ר' יעקב מ ז א ה הרב במוסקבא מטעם הממשלה רואים אנחנו ליהודי פקח, השגריר החשאי של עם ישראל היושב בבירת רוסיא ונפשו בתחום המושב בקרב אחיו. ואם א ו פ ט ו ש ו יוצר „גבורים בריאים מלאי־דם, גסים ותאוניים, גבורי־המין והיי־החולין" הרי מקומו נתן בספרות ישראל. ומה יפה הוא מעריך את „הגולם" של לייוויק, סמל הכה הפראי והסמוי, והנה מהר"ל מפראג „שכלו איש הרוח" רוצה להושיע לעמו על ידו. כמעט על כל עמוד נמצא רמיזות יפות וסקירות שנונות.

שמעון היים מיללער.